

Designing an Islamic Financial Literacy Measure for Employees of the Iranian Banking System

Muḥammad 'Alī Riḍā'ī Hanjānī¹ , Muḥammad Toḥīdī²

1. Department of Islamic Banking, Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran (Corresponding Author).

m.rezaei@mbr.ac.ir

2. Department of Islamic Banking, Monetary and Banking Research Institute, Central Bank of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran.

m.tohidi@mbr.ac.ir

Received: 2025/12/28; Accepted 2026/02/02

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The rapid transformations in contemporary financial systems and the increasing complexity of financial instruments and institutions have heightened the need for economic actors to possess adequate levels of financial literacy. Financial literacy enables individuals to comprehend financial concepts, evaluate economic information, and make informed decisions at both individual and organizational levels. However, in Islamic societies, conventional financial literacy alone is insufficient, as financial decision-making must comply with Shariah principles, including the prohibition of *riba*, avoidance of *gharar*, adherence to profit-and-loss sharing mechanisms, and observance of ethical norms and distributive justice. These requirements underscore the necessity of developing the concept of “Islamic financial literacy.” Despite the growing literature on Islamic banking and finance, empirical studies on Islamic financial literacy—particularly those focused on its measurement—remain limited and fragmented.

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Most existing studies center on students, customers, or the general public, while the role of bank employees, who are key actors in the practical implementation of Islamic banking, has received far less attention. This gap is especially salient in the Islamic Republic of Iran, where the banking system formally operates under a non-usury framework, yet no standardized, indigenous, and validated instrument has been developed to assess the Islamic financial literacy of banking personnel.

Accordingly, the primary objective of the present study is to design and validate a comprehensive and context-specific scale for measuring the Islamic financial literacy of employees in Iran's banking system. Specifically, this study aims to:

1. identify the core dimensions and components of Islamic financial literacy through a systematic meta-synthesis of prior research;
2. develop measurable indicators aligned with Iran's legal, institutional, and Shariah frameworks; and
3. empirically test the validity and reliability of the proposed scale using Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM).

Thus, the study seeks to provide an analytical tool for assessing employees' Islamic financial literacy and supporting evidence-based policy-making, human resource development, and the design of targeted training programs within Iran's Islamic banking system.

Methodology: This study employed a mixed-methods design implemented in two consecutive phases: qualitative and quantitative. In the qualitative phase, a systematic meta-synthesis was conducted to identify the dimensions and components of Islamic financial literacy. Following the seven-step approach of Sandelowski and Barroso, a comprehensive search of Web of Science and Scopus for studies published between 2000 and 2025 was carried out. After applying inclusion and exclusion criteria and removing duplicates, 46 relevant studies were selected for analysis. To ensure contextualization, regulatory documents—including selected directives of the Central Bank of Iran's Shariah Board and the Unified Banking Contracts—were also reviewed. Qualitative content analysis was performed using MaxQDA 2020, through which key concepts and categories were extracted and integrated into a unified framework. This process resulted in the identification of three main dimensions of Islamic financial literacy: Islamic financial knowledge, Islamic financial attitude, and Islamic financial behavior.

In the quantitative phase, the identified dimensions were operationalized into measurable

indicators, and the initial questionnaire was developed. Content validity was assessed by 25 experts, including specialists in Islamic banking, Shariah compliance officers, and university faculty members. Using content validity ratio and reliability indices, items were refined accordingly. Subsequently, data collected from 100 employees of the banking system were used to examine construct validity and reliability. Data analysis was conducted using PLS-SEM via SmartPLS 3, an approach deemed appropriate for exploratory studies and moderate sample sizes. In this stage, the measurement model was evaluated in terms of internal consistency reliability, convergent validity, and discriminant validity, after which the structural model was tested to examine the relationships among the dimensions of Islamic financial literacy.

Results and Findings: The integrated qualitative and quantitative findings provide robust empirical support for the proposed Islamic financial literacy scale. In the qualitative phase, analysis of the selected studies led to the identification of a three-dimensional conceptualization comprising Islamic financial knowledge, Islamic financial attitude, and Islamic financial behavior, reflecting the cognitive, attitudinal, and behavioral aspects of Shariah-compliant financial decision-making. In the quantitative phase, evaluation of the measurement model showed that all constructs exhibited satisfactory internal consistency, with Cronbach's alpha and composite reliability exceeding accepted thresholds. Convergent validity was confirmed through adequate average variance extracted values, and discriminant validity was supported by the Fornell-Larcker criterion and the HTMT ratio. Analysis of the structural model revealed that Islamic financial knowledge had a significant positive effect on Islamic financial attitude, and Islamic financial attitude exerted a strong, significant effect on Islamic financial behavior. In contrast, the direct effect of Islamic financial knowledge on Islamic financial behavior was not statistically significant. However, mediation analysis showed that Islamic financial knowledge exerted a significant indirect effect on Islamic financial behavior through Islamic financial attitude. This indicates that employees' professional attitudes play a pivotal role in transforming Shariah-related knowledge into practical, Shariah-compliant behaviors. Furthermore, the acceptable levels of explained variance for endogenous constructs demonstrated the model's adequate explanatory power and confirmed the empirical robustness of the proposed scale.

Discussion and Conclusions: The findings of this study demonstrate that the Islamic financial literacy of bank employees is a multidimensional construct comprising knowl-

edge, attitude, and behavior. While Islamic financial knowledge provides the cognitive foundation for understanding Shariah principles and regulations, the formation of Shariah-compliant financial behavior depends primarily on employees' attitudes and professional values. In other words, increasing theoretical knowledge alone does not necessarily lead to behavioral change in the workplace; rather, the internalization of Islamic banking values and attitudes is crucial. Practically, the proposed scale offers a diagnostic tool for assessing employees' Islamic financial literacy, identifying knowledge and attitude gaps, and designing targeted training programs across the banking network. The findings also provide a basis for developing professional competency standards for Islamic banking personnel and strengthening Shariah governance mechanisms in banks. Accordingly, it is recommended that the Central Bank and related training institutions develop standardized competency frameworks encompassing the knowledge, attitudes, and behaviors required for Islamic banking roles and integrate periodic assessments of employees' Islamic financial literacy into human resource development programs. Additionally, redesigning training programs with a stronger focus on attitudinal development, standardizing the process of explaining Shariah-compliant contracts to customers, and embedding Shariah controls within banks' operational processes can enhance the quality of Islamic banking implementation.

Overall, by presenting an indigenous and validated scale for assessing the Islamic financial literacy of banking employees in Iran, this study contributes to improving professional competencies, enhancing the quality of Islamic contract implementation, and strengthening Shariah compliance within the country's banking system.

Acknowledgement: Gratitude and appreciation are extended to the Monetary and Banking Research Institute of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran for their financial support.

Keywords: Islamic Financial Literacy, Islamic Financial Measurement Scale, Iran's Banking System, Islamic Banking, Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM).

JEL Classification: C24, E52, G12, G32, G19.

Cite this article: Riḍā'ī Hanjānī, Muḥammad 'Alī, and Toḥīdī, Muḥammad (2026). Designing an Islamic Financial Literacy Measure for Employees of the Iranian Banking System. *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 23(51): 91-135.

طراحی سنجۀ سواد مالی کارکنان نظام بانکی ایران

محمد علی رضائی هنجنی^۱ ، محمد توحیدی^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع).

m.rezaei@mbr.ac.ir

۲. دانشیار گروه مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m.tohidi@mbr.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: تحولات شتابان در نظام‌های مالی معاصر و افزایش پیچیدگی ابزارها و نهادهای مالی، ضرورت برخورداری کنشگران اقتصادی از سطح مناسبی از سواد مالی را بیش از پیش آشکار کرده است. سواد مالی به افراد امکان می‌دهد مفاهیم مالی را درک کرده، اطلاعات اقتصادی را ارزیابی نموده و در سطوح فردی و سازمانی تصمیم‌های آگاهانه اتخاذ کنند. با وجود این، در جوامع اسلامی، سواد مالی متعارف به تنهایی کفایت نمی‌کند؛ زیرا تصمیم‌گیری‌های مالی باید با اصول شریعت اسلامی از جمله ممنوعیت ربا، اجتناب از غرر، مشارکت در سود و زیان و رعایت ملاحظات اخلاقی و عدالت توزیعی سازگار باشد. این الزامات، ضرورت شکل‌گیری و توسعه مفهوم «سواد مالی اسلامی» را برجسته می‌کند. با وجود گسترش ادبیات بانکداری و مالی اسلامی، پژوهش‌های تجربی مرتبط با سواد مالی اسلامی - به‌ویژه در حوزه سنجش و اندازه‌گیری آن - همچنان محدود و پراکنده است. بخش عمده مطالعات موجود بر دانشجویان، مشتریان یا عموم جامعه متمرکز داشته‌اند

و نقش کارکنان بانک‌ها به عنوان بازیگران کلیدی در اجرای عملی بانکداری اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این خلأ در جمهوری اسلامی ایران - که نظام بانکی آن به طور رسمی بر مبنای بانکداری بدون ربا فعالیت می‌کند - اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا تاکنون ابزار استاندارد، بومی و اعتبارسنجی شده‌ای برای سنجش سطح سواد مالی اسلامی کارکنان شبکه بانکی طراحی نشده است. براساس این، هدف اصلی پژوهش حاضر طراحی و اعتبارسنجی یک سنجه جامع و بومی سواد مالی اسلامی برای کارکنان نظام بانکی ایران است. به طور مشخص، این پژوهش می‌کوشد:

۱. ابعاد و مؤلفه‌های اصلی سواد مالی اسلامی را از طریق فراترکیب نظام‌مند پژوهش‌های پیشین شناسایی کند؛

۲. شاخص‌های قابل اندازه‌گیری متناسب با چهارچوب‌های حقوقی، نهادی و شرعی نظام بانکی ایران را توسعه دهد؛ و

۳. روایی و پایایی سنجه پیشنهادی را با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM) به طور تجربی آزمون نماید.

بدین ترتیب، پژوهش حاضر در پی فراهم آوردن ابزاری تحلیلی برای ارزیابی وضعیت سواد مالی اسلامی کارکنان و حمایت از طراحی آموزش‌های هدفمند، توسعه منابع انسانی و سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد در نظام بانکداری اسلامی ایران است.

روش‌شناسی پژوهش: این پژوهش با رویکرد آمیخته و در دو مرحله کیفی و کمی انجام شده است. در مرحله کیفی، از روش فراترکیب نظام‌مند برای شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های سواد مالی اسلامی استفاده شد. براساس الگوی هفت مرحله‌ای سندلوفسکی و باروسو، جست‌وجویی جامع در پایگاه‌های علمی وب آو ساینس و اسکوپوس برای مطالعات منتشر شده در بازه زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۵ انجام گرفت. پس از اعمال معیارهای ورود و خروج و حذف موارد تکراری، در نهایت ۴۶ مطالعه مرتبط برای تحلیل انتخاب شد. افزون بر این، به منظور بومی‌سازی سنجه، اسناد مقرراتی شامل بخشنامه‌های منتخب شورای فقهی بانک مرکزی و قراردادهای یکنواخت بانکی نیز بررسی شد. تحلیل محتوای کیفی با استفاده از نرم‌افزار MaxQDA نسخه ۲۰۲۰ انجام شد و مفاهیم و مقوله‌های کلیدی استخراج و در قالب چهارچوبی یکپارچه تلفیق شد. نتایج این مرحله به شناسایی سه بُعد اصلی سواد مالی اسلامی شامل دانش مالی اسلامی، نگرش مالی اسلامی و رفتار مالی اسلامی انجامید.

در مرحله کمی، ابعاد شناسایی شده به شاخص‌های قابل اندازه‌گیری تبدیل و پرسش‌نامه اولیه تدوین شد. روایی محتوایی ابزار با مشارکت ۲۵ نفر از خبرگان شامل متخصصان بانکداری اسلامی، ناظران شرعی بانک‌ها و اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها بررسی و با استفاده از شاخص‌های نسبت روایی و پایایی، گویه‌ها پالایش شد. در ادامه، داده‌های گردآوری شده از ۱۰۰ نفر از کارکنان شبکه بانکی برای آزمون روایی سازه و پایایی ابزار مورد استفاده قرار گرفت. تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از مدل‌سازی معادلات ساختاری مبتنی بر حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM) و با استفاده از نرم‌افزار SmartPLS 3 انجام شد؛ روشی که برای پژوهش‌های اکتشافی و نمونه‌های نسبتاً محدود مناسب تلقی می‌شود. در این مرحله، مدل اندازه‌گیری از حیث پایایی درونی، روایی همگرا و روایی واگرا ارزیابی و سپس مدل ساختاری برای بررسی روابط میان ابعاد سواد مالی اسلامی تحلیل شد.

نتایج و یافته‌ها: یافته‌های حاصل از فراترکیب کیفی و تحلیل‌های کمی، شواهد تجربی معتبری در حمایت از سنجه پیشنهادی سواد مالی اسلامی ارائه می‌دهد. در مرحله کیفی، تحلیل مطالعات منتخب به استخراج سازه‌های اصلی انجامید و در نهایت سواد مالی اسلامی در قالب یک ساختار سه‌بعدی شامل دانش مالی اسلامی، نگرش مالی اسلامی و رفتار مالی اسلامی مفهوم‌پردازی شد که به ترتیب ابعاد شناختی، نگرشی و رفتاری تصمیم‌گیری مالی در چهارچوب شریعت را منعکس می‌کنند. در مرحله کمی، ارزیابی مدل اندازه‌گیری نشان داد که سازه‌های پژوهش از پایایی درونی مناسب برخوردارند؛ به گونه‌ای که مقادیر آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی برای تمامی سازه‌ها از آستانه‌های پذیرفته شده فراتر بود. همچنین، روایی همگرا با توجه به مقادیر مناسب میانگین واریانس استخراجی تأیید شد و نتایج معیار فورنل-لارکر و نسبت HTMT نیز روایی واگرای سازه‌ها را تأیید کرد.

تحلیل مدل ساختاری نشان داد که دانش مالی اسلامی اثر مثبت و معناداری بر نگرش مالی اسلامی کارکنان دارد و نگرش مالی اسلامی نیز تأثیر قوی و معناداری بر رفتار مالی اسلامی نشان می‌دهد. در مقابل، اثر مستقیم دانش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی معنادار نبود. باوجوداین، آزمون میانجی‌گری نشان داد که دانش مالی اسلامی از طریق نگرش مالی اسلامی اثر غیرمستقیم و معناداری بر رفتار مالی اسلامی دارد. این یافته بیانگر آن است که نگرش‌های حرفه‌ای کارکنان نقش محوری در تبدیل دانش شرعی و مالی به رفتارهای عملی منطبق با اصول بانکداری اسلامی ایفا می‌کنند.

همچنین مقادیر قابل قبول ضریب تعیین برای سازه‌های درون‌زا نشان‌دهنده قدرت تبیینی مناسب مدل است و کارآمدی تجربی سنجه پیشنهادی را تأیید می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سواد مالی کارکنان نظام بانکی سازه‌ای چندبعدی است که از سه مؤلفه دانش، نگرش و رفتار تشکیل می‌شود. درحالی‌که دانش مالی اسلامی زمینه شناختی لازم را برای درک مفاهیم و مقررات شرعی فراهم می‌کند، شکل‌گیری رفتارهای مالی منطبق با شریعت بیش از هر چیز به نگرش‌ها و باورهای حرفه‌ای کارکنان وابسته است. به‌دیگرسخن، صرف افزایش دانش نظری لزوماً به تغییر رفتار عملی در محیط کاری منجر نمی‌شود، بلکه درونی‌سازی ارزش‌ها و نگرش‌های مرتبط با بانکداری اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای در این فرایند دارد. از منظر کاربردی، سنجه طراحی‌شده می‌تواند به‌عنوان ابزاری تشخیصی برای ارزیابی سطح سواد مالی اسلامی کارکنان، شناسایی شکاف‌های دانشی و نگرشی و طراحی برنامه‌های آموزشی هدفمند در شبکه بانکی استفاده شود. همچنین، نتایج پژوهش می‌تواند مبنایی برای تدوین استانداردهای شایستگی حرفه‌ای کارکنان در حوزه بانکداری اسلامی و تقویت سازوکارهای نظارت شرعی در بانک‌ها باشد. براساس این، پیشنهاد می‌شود بانک مرکزی و نهادهای آموزشی مرتبط، چهارچوبی استاندارد برای شایستگی‌های دانشی، نگرشی و رفتاری کارکنان در حوزه بانکداری اسلامی تدوین کنند و ارزیابی دوره‌ای سواد مالی اسلامی کارکنان را در برنامه‌های توسعه منابع انسانی شبکه بانکی مورد توجه قرار دهند. همچنین، بازطراحی برنامه‌های آموزشی با تأکید بر تقویت نگرش‌های حرفه‌ای، استانداردسازی فرایند تفهیم شرعی قراردادها به مشتریان و ادغام کنترل‌های شرعی در فرآیندهای عملیاتی بانک‌ها می‌تواند به ارتقای کیفیت اجرای بانکداری اسلامی کمک کند.

در مجموع، پژوهش حاضر با ارائه یک سنجه بومی و اعتبارسنجی‌شده برای سنجش سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران، گامی در جهت ارتقای شایستگی‌های حرفه‌ای، بهبود کیفیت اجرای عقود اسلامی و تقویت انطباق شرعی در نظام بانکی کشور به شمار می‌آید.

تقدیر و تشکر: از پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بابت حمایت مالی از این پژوهش تشکر و قدردانی می‌شود.

واژگان کلیدی: سواد مالی اسلامی، سنجه مالی اسلامی، نظام بانکی ایران، بانکداری اسلامی، معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی
طبقه‌بندی JEL: C24, E52, G12, G32, G19.

استناد: رضائی هنجنی، محمدعلی، و توحیدی، محمد (۱۴۰۵). طراحی سنجه سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران. مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۳(۵۱): ۹۱-۱۳۵.

۱. مقدمه

تحولات پرشتاب در نظام‌های مالی و ظهور ابزارها، نهادها و سازوکارهای نوین مالی در دهه‌های اخیر، ضرورت برخورداری از سطح مناسبی از سواد مالی را بیش‌ازپیش برجسته کرده است. در چنین بستری، توانایی افراد در درک مفاهیم مالی، تحلیل اطلاعات اقتصادی و اتخاذ تصمیمات آگاهانه، به‌عنوان مهارتی اساسی برای مدیریت رفتارهای مالی در سطح فردی و سازمانی شناخته می‌شود (Nawi et al., 2018). باوجوداین، در جوامع اسلامی که بخش قابل‌توجهی از فعالیت‌های مالی در چهارچوب احکام شریعت انجام می‌شود، سواد مالی متعارف به‌تنهایی کافی نبوده و نیازمند تکمیل و سازگاری با آموزه‌ها، اصول و ارزش‌های مالی اسلامی است (Ahmad et al., 2020). تفاوت‌های بنیادین میان نظام مالی متعارف و نظام مالی اسلامی - اعم از ممنوعیت ربا، تأکید بر مشارکت در سود و زیان، اجتناب از غرر، و ضرورت رعایت عدالت و اخلاق اقتصادی - اهمیت توجه به «سواد مالی اسلامی» را به‌عنوان یک حوزه مستقل و ضروری روشن می‌کند (Lasmiatun & Nikzad, 2025).

باوجود رشد تدریجی ادبیات سواد مالی اسلامی در سال‌های اخیر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های موجود عمدتاً یا در سطح مفهوم‌سازی نظری باقی مانده‌اند (Antara et al., 2017)، یا ابزارهای سنجشی ارائه داده‌اند که از حیث جامعیت ابعادی، اعتبار تجربی و انطباق نهادی با نظام‌های بانکی اسلامی، با محدودیت‌های جدی مواجه‌اند. افزون‌براین، تمرکز غالب مطالعات بر جوامعی نظیر دانشجویان، مشتریان بانک‌ها یا جمعیت عمومی در کشورهای مختلف بوده (Qublan & Yıldız, 2022) و نقش کارکنان نظام بانکی - به‌عنوان کنشگران کلیدی در اجرای عملی بانکداری اسلامی - تا حد زیادی مغفول مانده است. در بافت جمهوری اسلامی ایران، باوجود استقرار رسمی نظام بانکداری بدون ربا و وجود الزامات فقهی و مقرراتی خاص، تاکنون هیچ سنجۀ استاندارد، بومی و اعتبارسنجی‌شده‌ای برای ارزیابی سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی طراحی نشده است. این خلأ، هم امکان سنجش دقیق وضعیت موجود را محدود کرده و هم مانع طراحی مداخلات آموزشی و سیاستی مبتنی بر شواهد در حوزه بانکداری اسلامی کشور شده است.

در جمهوری اسلامی ایران، که چهارچوب‌های عملیاتی نظام بانکی بر اصول بانکداری بدون ربا استوار است، ارتقای سواد مالی اسلامی کارکنان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. کارکنان بانک‌ها، افزون‌بر ایفای

نقش اجرایی در به‌کارگیری صحیح قراردادهای منطبق با شریعت، نیازمند درک دقیق‌تر مفاهیم، احکام و سازوکارهای مالی اسلامی هستند تا بتوانند در تعامل با مشتریان، توضیحات روشن و مستند ارائه کنند و از بروز تفسیرهای نادرست یا اجرای ناقص مقررات پیشگیری شود. چنین نقشی، ضرورت توسعه ابزارهایی معتبر و بومی برای سنجش میزان دانش، نگرش و رفتار مالی اسلامی کارکنان را دوجندان می‌کند؛ ابزارهایی که بتوانند مبنایی برای برنامه‌ریزی آموزشی هدفمند، ارتقای شایستگی‌های حرفه‌ای و بهبود عملکرد نظام بانکی در تحقق اهداف بانکداری اسلامی فراهم آورند. ازاین‌رو، پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که «سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران از چه ابعاد و مؤلفه‌هایی تشکیل می‌شود و چگونه می‌توان سنجه‌ای بومی، جامع و معتبر برای سنجش آن طراحی و اعتبارسنجی کرد؟».

فقدان ابزارهای معتبر برای سنجش سواد مالی اسلامی این گروه، می‌تواند پیامدهایی همچون بروز خطاهای اجرایی، کاهش کارآمدی نظام بانکداری اسلامی و تضعیف اعتماد مشتریان را در پی داشته باشد (Junipa & Sugiarti, 2024)؛ بنابراین، طراحی یک سنجۀ بومی و معتبر، پیش‌نیاز اساسی برای ارتقای آموزش، بهبود عملکرد حرفه‌ای و تقویت سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد در نظام بانکی کشور به‌شمار می‌آید.

مرور ادبیات نشان می‌دهد که تاکنون هیچ ابزار سنجش استاندارد، بومی و مبتنی بر شواهد برای ارزیابی سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران طراحی نشده است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکردی چند مرحله‌ای و نظام‌مند، ابتدا از طریق فراترکیب، تحلیل محتوای کیفی و بررسی نظام‌مند مطالعات بین‌المللی و اسناد داخلی مرتبط، ابعاد مفهومی و شاخص‌های اولیه سواد مالی اسلامی را استخراج می‌کند. سپس در گام بعد با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی، به اعتبارسنجی و آزمون تجربی سنجۀ تدوین شده می‌پردازد. سنجۀ پیشنهادی سه بُعد اصلی دانش، نگرش و رفتار مالی اسلامی را دربرمی‌گیرد و درصدد است تصویری جامع، دقیق و قابل‌اتکا از توانمندی‌های کارکنان در فهم، تفسیر و اجرای اصول و ضوابط مالی اسلامی ارائه دهد. این پژوهش با تبیین دلالت‌های کاربردی، ارائه پیشنهادها پژوهشی و جمع‌بندی یافته‌ها پایان می‌یابد و می‌تواند به‌عنوان مبنایی معتبر برای ارتقای آموزش کارکنان، ارزیابی نظام‌مند وضعیت موجود، برنامه‌ریزی توسعه منابع انسانی و بهبود سیاست‌گذاری کلان در نظام بانکداری اسلامی کشور مورد استفاده قرار گیرد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. تعریف سواد مالی و سواد مالی اسلامی

پیشرفت پرسرعت دانش مالی در قرن جدید و پدید آمدن ابزارها و نهادهای مالی پیچیده و نوظهور، بیش از هر زمان دیگری، چه برای اشخاص حقیقی و چه برای اشخاص حقوقی، توجه به مقوله «سواد مالی» را به امری اجتناب‌ناپذیر و ضروری بدل کرده است. این ضرورت در حوزه ادبیات نظری نیز منعکس شده است. در جدول ۱، به برخی تعاریف ارائه شده از «سواد مالی» پرداخته شده است.

جدول ۱. تعاریف سواد مالی

ردیف	تعریف	منبع
۱	توانایی افراد در درک و استفاده از اطلاعات مالی به قصد اتخاذ تصمیمات مالی آگاهانه شامل مهارت‌هایی در مدیریت مفاهیم پس انداز، سرمایه‌گذاری و برنامه‌ریزی مالی	Lusardi & Mitchell (2023)
۲	توانایی دسترسی، درک و استفاده از اطلاعات مالی برای اتخاذ تصمیمات مالی مؤثر شامل مهارت‌های تجزیه و تحلیل، ارزیابی و تصمیم‌گیری	Hung et al. (2009)
۳	توانایی درک و استفاده مؤثر از اطلاعات مالی برای تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و بهره‌برداری بهینه از منابع مالی	Goyal & Kumar (2021)
۴	دانش و درک مفاهیم و ریسک‌های مالی، همراه با مهارت، انگیزه و اعتماد به نفس برای استفاده از آن دانش در جهت اتخاذ تصمیم‌های مالی مؤثر و افزایش رفاه مالی	Aprea (2016)
۵	ترکیبی از آگاهی، دانش، مهارت، نگرش و رفتار لازم برای اتخاذ تصمیم‌های صحیح مالی و دستیابی به رفاه مالی	OECD (2017)
۶	مجموعه‌ای از فرایندها برای ارتقای دانش، اعتماد به نفس و مهارت‌های مصرف‌کنندگان به منظور مدیریت بهتر امور مالی	Atkinson et al., 2007
۷	درک اصول بازار، ابزارها، سازمان‌ها و مقررات مالی توسط سرمایه‌گذاران عادی	Financial Industry Regulatory Authority – FINRA (2003)
۸	توانایی به‌کارگیری مؤثر دانش مالی در عمل؛ سواد مالی از طریق تجربه عملی شکل می‌گیرد و قابل اندازه‌گیری مستقیم نیست	Moore (2003)
۹	توانایی ارزیابی ابزارهای جدید و پیچیده مالی و اتخاذ تصمیمات آگاهانه در انتخاب و میزان استفاده از آنها برای منافع بلندمدت فرد	Mandell (2007)

مرور ادبیات نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از پژوهش‌های حوزه سواد مالی - چه در نسخه متعارف و چه در نسخه اسلامی - با رویکردی عام و معطوف به نیازهای مالی افراد جامعه انجام شده است و تمرکز اصلی آنها بر گروه‌هایی همچون مصرف‌کنندگان خدمات مالی، مشتریان بانک‌ها، دانشجویان و عموم مردم بوده است. حتی در ادبیات سواد مالی اسلامی که تفاوت‌های بنیادین میان نظام مالی اسلامی و متعارف همچون ممنوعیت ربا، مشارکت در سود و زیان و عدالت اقتصادی به‌روشنی تبیین شده است (Ahmad et al., 2020)، مخاطب اصلی اغلب کاربران نهایی و سرمایه‌گذاران خرد هستند و نه کارگزاران حرفه‌ای نظام بانکی اسلامی. این امر نشان می‌دهد که باوجود غنای نظری موجود، ادبیات کنونی کمتر به سطح تخصصی و نیازهای حرفه‌ای کارکنان بانک‌ها پرداخته است.

بنابراین، هرچند ادبیات موجود زمینه نظری اولیه را فراهم می‌کند، اما برای پاسخ به نیازهای کارکنان بانک‌ها - که در خط مقدم اجرای نظام بانکداری اسلامی قرار دارند - کافی نیست و نیاز به بازتعریف، تکمیل و توسعه مفهومی در این حوزه وجود دارد. توجه به این تمایز، ضرورت توسعه ادبیات ویژه‌ای را نشان می‌دهد که بتواند توانمندی‌های مورد نیاز کارکنان بانکی را در چهارچوب‌های اسلامی به‌صورت دقیق‌تر و متناسب‌تر تبیین کند. در ادامه و در جدول ۲، برخی از تعاریف پیشنهادشده از سواد مالی اسلامی ارائه می‌شود.

جدول ۲. تعاریف سواد مالی اسلامی

ردیف	تعریف
۱	سواد مالی اسلامی شامل دانش ذهنی پیرامون رعایت شریعت و ربا و مشارکت در سود است (Ahmad et al., 2020).
۲	سواد مالی اسلامی به سواد مالی در خصوص محصولات و مفاهیم مالی اسلامی اشاره دارد که از طریق آموزش و یا تجربه کسب شده است (Rahman et al., 2018).
۳	سواد مالی اسلامی شامل مدیریت مالی بهتر و انتخاب هوشمندانه سرمایه‌گذاری‌های حلال و سودآور است (Parhan et al., 2022).
۴	سواد مالی اسلامی مترادف با توانایی درک و استفاده از مفاهیم مالی اسلامی، مانند مباحث مربوط به بانکداری اسلامی، تأمین اجتماعی و سرمایه‌گذاری‌های مطابق با شریعت است (Alsayigh et al., 2022).
۵	درک و به‌کارگیری دانش مالی براساس قوانین اسلامی (Kevser & Doğan, 2021)

ردیف	تعریف
۶	درکی از مفاهیم و محصولات مالی اسلامی که می‌تواند از طریق آموزش و تجربه به دست آید و شامل شناخت محصولات مالی اسلامی و مفاهیم مرتبط با آن است (Lasmiatun & Nikzad, 2025).
۷	سواد مالی اسلامی عبارت است از دانش و توانایی افراد در درک و استفاده از مفاهیم و ابزارهای مالی اسلامی که شامل آگاهی از اصول شریعت در زمینه مالی، توانایی تشخیص محصولات مالی اسلامی و قابلیت اتخاذ تصمیمات مالی صحیح براساس این اصول است (Nawi et al., 2018).
۸	مفهومی ضروری به‌منظور پشتیبانی از تصمیم‌گیری‌ها و رفتارهای مالی مسلمانان که به مهارت افراد در فهم و بهره‌گیری از محصولات مالی مبتنی بر شریعت اشاره دارد و می‌تواند به اتخاذ تصمیمات مالی درست و مطابق با اصول اسلامی کمک کند (Setiawati, et al., 2018).

۲-۲. ابعاد و مولفه‌های سواد مالی اسلامی

با توجه به اینکه سواد مالی در چهارچوب اقتصاد و مالی متعارف عمدتاً حول سه مؤلفه «دانش»، «نگرش» و «رفتار مالی» تعریف می‌شود، در حوزه مالی اسلامی نیز این ابعاد با رویکردی منسجم و مبتنی بر مبانی شرعی بازتعریف شده‌اند. سواد مالی اسلامی افزون‌بر توجه به اصول عمومی سواد مالی، مستلزم درک صحیح از احکام، قواعد و ارزش‌های مالی اسلامی است که رفتار مالی را در راستای عدالت، پرهیز از ربا، رعایت اخلاق اقتصادی و انتخاب ابزارهای مالی مشروع هدایت می‌کند (Albaity & Rahman, 2019).

ازاین‌رو، ابعاد «دانش مالی اسلامی»، «نگرش مالی اسلامی» و «رفتار مالی اسلامی» به‌عنوان ارکان اصلی سواد مالی اسلامی مطرح می‌شوند؛ ابعادی که در ادبیات موجود به‌طور گسترده گزارش شده‌اند. ترکیب این ابعاد نه‌تنها توانمندی افراد را در اتخاذ تصمیمات مالی سازگار با شریعت ارتقا می‌دهد، بلکه به‌طورخاص می‌تواند شایستگی‌های حرفه‌ای کارکنان مؤسسات مالی و اعتباری را در فهم و تفسیر صحیح قراردادهای شرعی، اتخاذ تصمیمات عملیاتی سازگار با اصول بانکداری اسلامی، تشخیص مغایرت‌های شرعی، ارائه راهنمایی معتبر به مشتریان و ارتقای کیفیت تطابق شرعی فرآیندهای بانکی تقویت کند. ابعادی که ترکیب آنها می‌تواند توانمندی افراد را در اتخاذ تصمیمات مالی سازگار با شریعت و بهبود رفاه مالی فردی و اجتماعی ارتقا دهد (Roemanasari et al., 2022).

در ادامه و براساس مبانی نظری موجود در خصوص مقوله سواد مالی اسلامی و پژوهش‌های متنوع صورت‌گرفته، اهم ابعاد سواد مالی اسلامی در قالب جدول ۳ ارائه می‌شود.

جدول ۳. ابعاد مختلف سواد مالی اسلامی

تعریف	بُعد
دانش مالی اسلامی به توانایی درک اصول پول، بدهی، پس انداز، هزینه‌ها، زکات و عناصر سازگار و ناسازگار با شریعت اسلامی در معاملات مالی اطلاق می‌شود. (Roemanasari et al., 2022) (Muslichah & Sanusi, 2020) (Albaity & Rahman, 2019). ناظر به جامعه هدف پژوهش یعنی کارکنان نظام بانکی دانش مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی به میزان آگاهی و فهم حرفه‌ای آنان از مبانی فقهی، احکام و سازوکارهای عملیاتی قراردادهای اسلامی اطلاق می‌شود؛ دانشی که توانایی تفسیر درست، تشخیص الزامات شرعی و اجرای صحیح عملیات بانکی منطبق با شریعت را برای آنان فراهم می‌کند (Osman et al., 2024).	دانش مالی اسلامی
نگرش مالی اسلامی، نگاهی مبتنی بر شریعت به همین مسائل دارد و تأکید آن بر رعایت اصولی مانند پرهیز از ربا، انصاف، صداقت و انجام معاملات در چهارچوب احکام اسلامی است. این نگرش، جهت‌گیری فرد را نه تنها از منظر کارآمدی مالی، بلکه بر پایه ارزش‌های دینی و اخلاقی تنظیم می‌کند (Siswanti et al., 2024). نگرش مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی به مجموعه باورها، ارزش‌ها و تعهدات حرفه‌ای آنان نسبت به ضرورت پایبندی به اصول شریعت و اخلاق اسلامی در تمامی فرآیندهای بانکی اطلاق می‌شود (Atmadja et al., 2022).	نگرش مالی اسلامی
رفتار مالی اسلامی فرایندها و اقدامات مالی افراد و نهادها را دربرمی‌گیرد که طبق اصول اسلامی و به‌ویژه فقه شریعت هدایت می‌شوند و بر رعایت قوانین و ارزش‌های دینی در تصمیمات مالی تأکید دارند (Ramadhani, 2020). رفتار مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی به میزان التزام عملی آنان به اجرای دقیق و منضبط قراردادهای، رویه‌ها و فرآیندهای بانکی منطبق با شریعت اطلاق می‌شود (Risman, et al., 2024).	رفتار مالی اسلامی

همچنین در جدول ۴، مؤلفه‌های سواد مالی اسلامی همراه با تعداد اقسام، شرح هر بعد و منابعی که از آنها اقتباس شده‌اند، ارائه شده است.

جدول ۴. مؤلفه‌های مختلف سواد مالی اسلامی

مؤلفه	تعداد اقسام	شرح بعد	منابع
مفاهیم کلی	۶	آگاهی از مفاهیم عمومی مالی و مالی اسلامی مانند تورم، نرخ ارز، ریسک و بازدهی، ضوابط عمومی قراردادها، اصول مالی اسلامی و... که مبنای تحلیل اولیه و تشخیص سازگاری عملیات مالی با احکام شریعت است.	Huston, 2010; Nawi et al., 2018; Albaity & Rahman, 2019
مهارت‌های عددی و محاسباتی	۷	توانایی در انجام محاسبات مالی پایه (جمع، تفریق، ضرب، تقسیم، ارزش زمانی پول) که در تحلیل بازدهی، محاسبات مربوط به عقود و ارزیابی توجیه شرعی و اقتصادی قراردادها و قیمت‌گذاری ابزارهای مالی اسلامی ضروری است.	Lusardi & Mitchell, 2007; Lusardi & Mitchell, 2011b; Huston, 2010; Nawi et al. (2018); Ahmad et al. (2020); Antara et al. (2016)
مفاهیم مالی اسلامی	۷	درک مفاهیم کلیدی مالی اسلامی از جمله بهره، ربا، غرر، قمار، فعالیت‌های مالی ممنوعه و اصول و ضوابط اساسی فقه معاملات که بر نحوه طراحی، اجرا و تطبیق محصولات مالی اسلامی تأثیر مستقیم دارد.	Md Sapir & Wan Ahmad (2020); Ahmad et al. (2020); Nawi et al. (2018); Antara et al. (2016)
قرض‌گیری، سرمایه‌گذاری و تأمین مالی	۳	آگاهی از شیوه‌های قرض‌گیری، تأمین مالی منطبق با شریعت (مانند مشارکت، مرابحه، مضاربه و اجاره به شرط تملیک) و سرمایه‌گذاری مبتنی بر شریعت و تسلط بر الزامات اجرایی و فقهی مرتبط با آنها	Huston, 2010; Nawi et al. (2018); Md Sapir & Wan Ahmad (2020); Ahmad et al. (2020); Antara et al. (2016)
حفاظت مالی از طریق تکافل یا بیمه	۶	درک اصول بیمه و تکافل، و توانایی ارائه و ارزیابی خدمات مرتبط با پوشش ریسک شرعی برای مشتریان	Huston, 2010; Md Sapir & Wan Ahmad (2020); Nawi et al. (2018); Antara et al. (2016)

۲-۳. سواد مالی اسلامی و بانکداری اسلامی

نظام بانکداری اسلامی مبتنی بر اصول و قواعد فقهی است که هدف اصلی آن تأمین مالی با رعایت عدالت، پرهیز از ربا، غرر و فعالیت‌های غیرشرعی است. در این چهارچوب، سواد مالی اسلامی

کارکنان به عنوان یکی از مهم ترین عوامل موفقیت این نظام مطرح می شود. سواد مالی اسلامی به معنای درک عمیق از مبانی، ابزارها، قراردادها و قوانین مالی اسلامی است که افزون بر دانش مالی متعارف، شناخت دقیقی از الزامات شرعی و فقهی نیز دارد. نخست، سواد مالی اسلامی موجب افزایش انطباق شرعی فعالیت های بانکی می شود. کارکنانی که با مفاهیم مالی اسلامی آشنا هستند، بهتر می توانند خدمات و محصولات بانکی را به گونه ای ارائه دهند که با شریعت منطبق باشد و از بروز تخلفات شرعی جلوگیری شود (Zaman et al., 2017).

دوم، این سواد به کاهش ریسک های شرعی و مالی کمک می کند. عدم شناخت کافی از قواعد و محدودیت های شرعی ممکن است به تصمیم گیری های نادرست و در نتیجه خسارت مالی و آسیب به اعتبار بانک منجر شود. سواد مالی اسلامی ابزار مؤثری برای مدیریت این ریسک هاست (Junipa & Sugiarti, 2024).

سوم، سواد مالی اسلامی بر کیفیت خدمات بانکی تأثیر مثبت دارد. کارکنان مسلط به دانش مالی اسلامی می توانند پاسخگوی بهتری به نیازهای مشتریان باشند، محصولات متناسب با خواسته های شرعی ارائه دهند و در نهایت رضایت مشتریان را افزایش دهند (Ilyana et al., 2021).

چهارم، سواد مالی اسلامی موجب افزایش اعتماد عمومی به نظام بانکداری اسلامی می شود. در جامعه ای که آگاهی مالی اسلامی بالاست، افراد با اطمینان بیشتری به بانک های اسلامی مراجعه کرده و مشارکت مالی آنان افزایش می یابد که این امر به توسعه پایدار نظام مالی اسلامی کمک می کند. به دیگر سخن، هرچه سطح سواد مالی اسلامی در میان کارکنان و مشتریان بالاتر باشد، احتمال پیاده سازی دقیق و موفقیت آمیز عملیات بانکداری اسلامی افزایش می یابد. این رابطه دوسویه اهمیت آموزش و ترویج سواد مالی اسلامی را در سطوح مختلف نظام بانکی برجسته می کند؛ زیرا تحقق اهداف بانکداری اسلامی مستلزم همسویی دانش، نگرش و رفتارهای مالی تمامی ذی نفعان است. از این رو، سواد مالی اسلامی به عنوان ابزاری کلیدی عمل می کند که هم از توسعه بانکداری اسلامی حمایت می کند و هم پایه ای برای گسترش فرهنگ مالی اسلامی در جامعه فراهم می آورد (Adawiah et al., 2024).

۲-۴. سنجش سواد مالی اسلامی

مقیاس‌های سنجش سواد مالی در پژوهش‌های مالی، اقتصادی و آموزشی کاربرد گسترده‌ای دارند و برای شناسایی سطح آگاهی و توانایی افراد در تصمیم‌گیری مالی استفاده می‌شوند (Atkinson & Messy, 2012). طراحی و اعتبارسنجی دقیق این مقیاس‌ها اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا چنین ابزارهایی به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کمک می‌کند تا نقاط قوت و ضعف گروه‌های مختلف را شناسایی و مداخلات آموزشی هدفمندی طراحی کنند (Collins & O'Rourke, 2010).

مقیاس «سواد مالی اسلامی» ابزاری است که به منظور ارزیابی میزان دانش، مهارت‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای افراد در ارتباط با اصول و رویه‌های مالی اسلامی طراحی می‌شود. این مقیاس می‌سنجد که افراد تا چه اندازه مفاهیم مالی منطبق با شریعت - شامل سرمایه‌گذاری‌های حلال، سازوکارهای مشارکتی و ریسک‌پذیری، اجتناب از ربا، و تصمیم‌گیری مالی اخلاقی - را در زمینه‌های مالی شخصی و حرفه‌ای درک کرده و قادر به به‌کارگیری مؤثر آن هستند (Ahmad et al., 2020; Nawi et al., 2018; Se-tiawati et al., 2018). تلاش‌های موجود برای سنجش سواد مالی اسلامی همچنان در مراحل اولیه بوده و اغلب فاقد اعتبارسنجی تجربی‌اند؛ بسیاری از ابزارهای موجود نیز هنوز در مرحله توسعه قرار دارند و اغلب فاقد اعتبارسنجی تجربی‌اند؛ بسیاری از ابزارهای موجود نیز هنوز در مرحله توسعه قرار دارند (McGregor & Alghamdi, 2024). نبود یک تعریف استاندارد و مدل اندازه‌گیری معتبر، پژوهش‌های تجربی را محدود کرده و مانعی در مسیر طراحی مداخلات آموزشی مؤثر ایجاد کرده است (Nawi et al., 2022; Hidayat & Hamdani, 2017).

پژوهش‌های اخیر درصدد توسعه مقیاس‌های جامع‌تری برآمده‌اند که بتوانند سواد مالی اسلامی را در تمامی حوزه‌های مرتبط - شامل بانکداری اسلامی، تکافل (بیمه اسلامی) و مدیریت سرمایه‌گذاری - اندازه‌گیری کنند (Dinc et al., 2021). این مقیاس‌ها با هدف قابلیت کاربرد در فرهنگ‌ها و نظام‌های حقوقی مختلف طراحی شده‌اند و رویکردی جامع برای ارزیابی سواد مالی اسلامی ارائه می‌کنند (Dinc et al., 2021; Dinc et al., 2023). بنابراین، توسعه ابزاری برای سنجش سواد مالی اسلامی اهمیتی اساسی دارد؛ زیرا اصول و رویه‌های منحصربه‌فردی که نظام مالی اسلامی را از نظام‌های مالی متعارف متمایز می‌کند، مستلزم فهم و ارزیابی تخصصی است.

باتوجه‌به اینکه مطالعه سواد مالی اسلامی مفهومی نوظهور در حوزه گسترده‌تر پژوهش‌های سواد

مالی به‌شمار می‌رود (Rahman et al., 2018)، این پژوهش براساس مرور ادبیات موجود نشان می‌دهد که پژوهشگران حوزه سواد مالی اسلامی برای سنجش سطح سواد مالی اسلامی در کشورهای با اکثریت مسلمان، به دانش و مؤلفه‌های مذکور اتکا کرده‌اند. فقدان یک ابزار سنجش اختصاصی در حوزه مالی اسلامی چالشی جدی به‌شمار می‌آید؛ زیرا ابزارهای سنجش سواد مالی متعارف همچنان بر دانش مالی سنتی متکی‌اند و بنابراین، برای سنجش سواد مالی اسلامی دقت کافی ندارند (Hidajat & Hamdani, 2017). جدول ۵ مروری تطبیقی بر هفت مطالعه برجسته درباره توسعه ابزارهای سنجش سواد مالی اسلامی ارائه می‌دهد و جنبه‌هایی همچون طراحی ابزار، اعتبارسنجی و آزمون‌های تجربی آنها را بررسی می‌کند.

جدول ۵. نمایه ابتکارات اندازه‌گیری سواد مالی اسلامی (منبع: یافته‌های پژوهش)

سال	نویسندگان	عنوان مقاله	توسعه ابزار	اعتبارسنجی ابزار	آزمایش تجربی
۲۰۲۰	Rashid	مطالعه سواد مالی اسلامی و مؤلفه‌های آن در میان دانشجویان دانشگاه: تحلیل عاملی اکتشافی	دارد	دارد	ندارد
۲۰۱۶	Antara, Musa & Hassan	پل‌زدن میان سواد مالی اسلامی، مفاهیم و شاخص‌ها	دارد	ندارد	ندارد
۲۰۱۸	Nawi, Daud, Ghazali, Yazid & Shamsuddin	سواد مالی اسلامی: مفهوم‌سازی و پیشنهاد اندازه‌گیری	دارد	ندارد	ندارد
۲۰۱۸	Setiwati, Nidar, Anwar & Maysita	سواد مالی اسلامی: فرایند ساخت و اعتبارسنجی	دارد	دارد	ندارد
۲۰۲۰	Ahmad, Widyastuti, Susanti & Mukhibad	عوامل مؤثر بر سواد مالی اسلامی	دارد	دارد	ندارد
۲۰۲۱	Dinc, Çetin, Bulut & Jahangir	مقیاس سواد مالی اسلامی: اصلاحی در حوزه سواد مالی معاصر	دارد	دارد	ندارد
۲۰۲۲	Firdausi & Kasri	سواد مالی اسلامی در میان دانشجویان مسلمان در اندونزی: یک رویکرد چندبعدی	دارد	دارد	دارد

۳. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در حوزه سواد مالی اسلامی نشان می‌دهد که این مفهوم طی سال‌های اخیر به تدریج از یک ایده نوظهور در مطالعات مالی و رفتار مصرف‌کننده، به حوزه‌ای میان‌رشته‌ای و پیچیده تبدیل شده است که فقه، اقتصاد، روان‌شناسی رفتاری و مدیریت مالی را به یکدیگر پیوند می‌دهد. نخستین تلاش‌ها عمدتاً در سطح مفهوم‌پردازی قرار داشتند و کوشیدند ابعاد بنیادین سواد مالی اسلامی را از دل مبانی نظری شریعت استخراج کنند. برای نمونه، آنتارا^۱ و همکاران (۲۰۱۷) با ارائه شاخص هوش مالی اسلامی (i-FiQ) و ارائه آن به نمونه‌ای ۲۰۰ تایی از شرکت‌های خدمات غذایی فعال در مالزی، ابعاد دانشی مرتبط با قراردادهایی نظیر مضاربه، مشارکت، مرابحه و استصناع را به عنوان محور اصلی سواد مالی اسلامی معرفی کردند و بدین ترتیب، نخستین گام جدی برای تمایزگذاری میان سواد مالی عمومی و سواد مالی اسلامی برداشته شد.

نوای و همکاران^۲ (۲۰۱۸) نیز در امتداد همین رویکرد، مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها را با اتکا بر ادبیات فقهی و مالی پیشنهاد و نقش اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی را در فهم مالی صحیح برجسته کردند. آنها با مرور پژوهش‌های انجام‌شده و ادبیات موضوع، سنجه‌ای برای اندازه‌گیری سواد مالی اسلامی با گویه‌های مرتبط با بانکداری اسلامی، تکافل و حکمرانی شرعی را توسعه دادند. افزون‌براین، زایت و برتنا^۳ (۲۰۱۴) اگرچه در چهارچوب مالی متعارف کار می‌کردند، اما با ارائه مدلی چندبعدی شامل دانش، مهارت، ارتباط مالی، رفتار و اعتماد به نفس مالی، بنیانی روش‌شناختی فراهم کردند که در بسیاری از مطالعات مالی اسلامی مورد اقتباس قرار گرفت و نشان داد که سنجش سواد مالی نیازمند رویکردی جامع و چندوجهی است. باوجوداین، اغلب این تلاش‌ها در سطح مفهومی باقی مانده‌اند و کمتر به اقتضائات محیط‌های حرفه‌ای، به‌ویژه نظام بانکی اسلامی، توجه کرده‌اند.

در مرحله‌ای فراتر از مفهوم‌پردازی، برخی پژوهشگران به ساخت ابزار و توسعه سنجه‌های اولیه سواد مالی اسلامی پرداخته‌اند. بنیامین و موتلو^۴ (۲۰۱۷) یکی از نخستین سنجه‌های تجربی را طراحی و بر

1. Antara

2. Nawi et al.

3. Zait & Berteau

4. Benjamin & Mutlu

نمونه‌ای ۳۸۸ نفری از مردم ترابزون ترکیه پیاده‌سازی کردند که هرچند از نظر ساختار مفهومی قابل توجه بود، اما به دلیل ترکیب شاخص‌های بسیار عمومی، کارایی محدودی در سنجش نقش‌های تخصصی داشت.

هیداجات و حمدانی^۱ (۲۰۱۷) نیز در پرتو چهارچوبی مفهومی، سنجۀ ای جهت اندازه‌گیری سواد مالی اسلامی ارائه داده‌اند. طبق یافته مقاله یادشده، مشابه با شاخص سواد مالی متعارف، نتایج به‌دست‌آمده از شاخص سواد مالی اسلامی می‌تواند برای تعیین سطح سواد محصولات یا خدمات مالی اسلامی مفید باشد. ستیاواتی^۲ و همکاران (۲۰۱۸) با بهره‌گیری از روش‌های کیفی و بررسی ادبیات موجود، به مراحل ساخت سنجۀ پرداختند و نشان دادند که درک مفاهیم مالی اسلامی در میان مصرف‌کنندگان با پیچیدگی‌های فرهنگی و اجتماعی همراه است.

دینک^۳ و همکاران (۲۰۲۱) نیز با توسعه مقیاس سواد مالی اسلامی، کوشیدند ابزاری استاندارد و چندملیتی ارائه دهند که قابلیت استفاده در کشورهای مختلف را داشته باشد. باوجوداین، ابزارهای توسعه‌یافته در این جریان عمدتاً ناظر به دانش و رفتار مالی در میان مصرف‌کنندگان عمومی بوده و برای محیط‌های حرفه‌ای مانند بانک‌ها، که عملیات آنها متکی بر اجرای دقیق قراردادهای اسلامی و مدیریت ریسک شرعی است، کفایت ندارند. افزون‌براین، هیچ‌یک از این سنجۀها بومی‌سازی نشده‌اند و متناسب با ساختار بانکداری اسلامی ایران و الزامات عملیاتی بانک‌ها طراحی نشده‌اند.

در کنار تلاش‌های مربوط به توسعه ابزار، مجموعه‌ای از مطالعات تجربی نیز به سنجش سطح سواد مالی اسلامی در میان گروه‌های مختلف جمعیتی پرداخته‌اند. دوراک^۴ و همکاران (۲۰۲۰) و کوبلان و ییلدیز^۵ (۲۰۲۲) سطح سواد مالی اسلامی دانشجویان ترکیه‌ای را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که شناخت مفاهیم شرعی در حوزه مالی حتی در میان دانشجویان اقتصاد و مدیریت نیز محدود است. البیتی^۶ و همکاران (۲۰۱۹) نیز سواد مالی اسلامی مشتریان بانک‌های متعارف امارات را اندازه‌گیری کرده و دریافتند که بسیاری از مشتریان از ویژگی‌های قراردادهای اسلامی و تفاوت آنها با ابزارهای متعارف

1. Hidajat & Hamdani

2. Setiawati

3. Dinc

4. Durak

5. Qublan & Yıldız

6. Albaity

آگاهی کافی ندارند. این قبیل مطالعات اگرچه به فهم وضعیت موجود کمک می‌کنند، اما محدودیت مشترکی دارند و آن تمرکز بر مخاطبان عمومی است. این درحالی است که کارکنان بانکی، برخلاف مصرف‌کنندگان عادی، نقش مستقیم در اجرای قراردادهای، مدیریت ارتباط با مشتریان، پیشگیری از مغایرت‌های شرعی، مدیریت فرآیندهای اعتباری و رعایت استانداردهای بانکداری اسلامی دارند؛ نقشی که هیچ‌یک از مطالعات تجربی موجود به آن نپرداخته‌اند.

در سطحی گسترده‌تر، برخی پژوهش‌ها به بررسی روش‌های سنجش سواد مالی در ادبیات عمومی پرداخته‌اند. اوچانی^۱ و همکاران (۲۰۲۱) نیز ضمن مرور نظام‌مند پژوهش‌های صورت‌گرفته نشان داده‌اند که سنجش سواد مالی از منظر روش‌شناختی با چالش‌های متعددی مواجه است؛ از جمله فقدان استاندارد واحد، تنوع ابزارهای اندازه‌گیری و وابستگی بالا به زمینه فرهنگی. ریگر^۲ (۲۰۲۰) نیز با مقایسه سنجه‌های مختلف و با مرور ادبیات موضوع، بر ضرورت ترکیب انواع آیت‌های دانشی و رفتاری برای دستیابی به سنجش معتبر تأکید کرده است. اهمیت این مطالعات در آن است که روش‌شناسی سنجش سواد مالی اسلامی نیز باید از پیشرفت‌ها و نقدهای موجود در ادبیات عمومی بهره‌گیرد؛ با این حال، انتقال یافته‌های این حوزه به محیط‌های حرفه‌ای و تخصصی همچون بانکداری اسلامی همچنان ناکافی است.

ترکیب تحلیلی پیشینه نشان می‌دهد که هرچند مطالعات مفهوم‌پرداز بنیاد نظری نسبتاً مناسبی فراهم کرده و پژوهش‌های ابزارمحور نیز گام‌های اولیه در طراحی سنجه‌های سواد مالی اسلامی برداشته‌اند و تحقیقات تجربی تصویری کلی از وضعیت جامعه به دست داده‌اند، اما هیچ‌یک به اقتضانات حرفه‌ای و پیچیدگی‌های عملیاتی کارکنان نظام بانکی اسلامی نپرداخته‌اند. سواد مالی اسلامی در محیط بانکی صرفاً دانستن مفاهیم یا قراردادهای نیست؛ بلکه مستلزم فهم دقیق مبانی فقهی، توان تشخیص مسائل شرعی، تحلیل قراردادهای در بستر واقعی عملیات، درک ریسک‌های شرعی و التزام رفتاری و اخلاقی به استانداردهای بانکداری اسلامی است؛ ابعادی که در ادبیات پیشین تقریباً مغفول مانده‌اند.

همچنین، تاکنون سنجه‌ای بومی، معتبر و متناسب با شرایط بانکداری اسلامی ایران طراحی نشده

1. Ouachani

2. Rieger

است تا بتواند نیازهای آموزشی، ارزیابی حرفه‌ای یا کنترل ریسک شرعی را پوشش دهد. ازاین‌رو، وجود یک ابزار جامع که به‌طورخاص برای کارکنان بانک‌ها تدوین شود، یک ضرورت روش‌شناختی و کاربردی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر دقیقاً با هدف پاسخ‌گویی به این خلأ، به طراحی و اعتبارسنجی سنجۀ بومی برای سنجش ابعاد دانشی، نگرشی و رفتاری سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران می‌پردازد.

۴. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش آمیخته، از منظر هدف کاربردی، گردآوری داده‌های آن از طریق مطالعه اسنادی و با استفاده از روش فراترکیب انجام شده و تمرکز آن، بر پژوهش‌های بین‌المللی مربوط و مرتبط با سواد مالی و سواد مالی اسلامی و اساسنامه‌ها و اسناد داخلی و قراردادهای یکنواخت بانک مرکزی است. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز براساس روش تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA نسخه سال ۲۰۲۰ میلادی انجام شد. روایی سازه و تأیید نهایی مدل نیز با استفاده از روش معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی و با استعانت از نرم‌افزار smartpls3 انجام گرفت.

۴-۱. روش‌شناسی فراترکیب

باتوجه به وسعت مباحث و رشد پرسرعت دانش، به دلیل محدودیت‌هایی همچون کمبود زمان، امکان کسب دانش جامع از هر موضوع و به طور مجزا به صورت کامل وجود ندارد. در چنین شرایطی، پژوهشگران به جای جمع‌آوری داده‌های جدید، از تحلیل کیفی نتایج پژوهش‌های انجام شده بهره می‌برند و از طریق بررسی نظام‌مند آنها، پاسخ مسائل و پرسش‌هایی ویژه را استخراج می‌کنند. هدف این رویکرد ترکیب، تحلیل و تفسیر نتایج پژوهش‌های پیشین به منظور ارائه بینش‌های نوین به جامعه علمی است (آزادی احمدآبادی، ۱۴۰۰، ص ۸۴).

این مطالعه از رویکرد فراترکیب کیفی^۱ با پیروی از الگوی هفت مرحله‌ای بروسو و سندلوفسکی^۲

1. Qualitative Meta-synthesis
2. Barroso & Sandelowski

استفاده کرده که در سندلوفسکی و دیگران (۲۰۰۶) تشریح شده است. هدف این رویکرد، شناسایی و ادغام مؤلفه‌های مفهومی سواد مالی اسلامی (IFL) به منظور توسعه یک مقیاس سنجش سواد مالی اسلامی متناسب با زمینه فرهنگی و بومی پژوهش بود.

مرحله ۱. تدوین پرسش پژوهش: پرسش پژوهش با هدف شناسایی عوامل کلیدی و ابعاد تشکیل دهنده سواد مالی اسلامی، از طریق ترکیب و تحلیل پژوهش‌های پیشین منتشرشده بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۵ طراحی شد. دامنه بررسی به مطالعات انگلیسی زبان محدود شد که در حوزه‌های سواد مالی، سواد مالی اسلامی و مقیاس‌های سنجش مرتبط منتشر شده بودند. این فرایند مطابق با اصول گزارش‌دهی سیستماتیک پیشنهادشده توسط والش و دائون (۲۰۰۵) ثبت و مستندسازی شد.

مرحله ۲. جست‌وجوی نظام‌مند منابع: جست‌وجویی جامع در دو پایگاه داده معتبر اسکوپوس و وب آو ساینس، که از نظر سخت‌گیری علمی شناخته شده‌اند (Korhonen et al., 2013)، انجام شد. در مجموع، جست‌وجو ۳۵۶ رکورد از Web of Science و ۷۹ رکورد از Scopus استخراج کرد. پس از غربالگری براساس معیارهای مرتبط‌بودن، زبان، نوع انتشار و حذف موارد تکراری، در نهایت ۳۳۹ مطالعه برای بررسی دقیق انتخاب شدند.

مرحله ۳. انتخاب ادبیات مرتبط: مقالات برگزیده برای استخراج اطلاعات ضروری - شامل نویسندگان، سال انتشار، ویژگی‌های روش‌شناختی و سازه‌های اصلی - مورد تحلیل قرار گرفتند (Sand-elowski et al., 2007).

مرحله ۴. استخراج و کدگذاری اسناد: در مجموع ۴۶ سند، شامل مقالات پژوهشی، با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA 2020 تحت تحلیل محتوای کیفی قرار گرفتند. داده‌ها براساس متغیرهای تکرارشونده و شاخص‌های مفهومی کدگذاری و دسته‌بندی شدند.

مرحله ۵. تحلیل و ترکیب یافته‌های کیفی: تحلیل محتوای کیفی مطابق با چهارچوب هسیه^۱ و شنون^۲ (۲۰۰۵) برای تفسیر و سازمان‌دهی داده‌ها از طریق فرایند تکرارشونده کدگذاری و طبقه‌بندی به‌کار گرفته شد. یافته‌ها برای ساخت یک چهارچوب مفهومی یکپارچه از سواد مالی اسلامی (IFL) تلفیق

1. Hsieh

2. Shannon

شدند؛ چهارچوبی که بر ماهیت تفسیری و نظریه‌پردازانه پژوهش کیفی تأکید دارد (Kleinheksel et al., 2020). فراوانی کدها و روابط مفهومی - با استناد به رویه‌های تلفیقی پیشنهادی در پژوهش باغ‌میرانی و همکاران (۱۳۹۷) برای شناسایی ابعاد محوری سواد مالی اسلامی استفاده شدند.

مرحله ۶. کنترل کیفیت: به‌منظور ایجاد دقت روش‌شناختی، از ترکیبی از جست‌وجوی دستی و الکترونیک استفاده شد و مستندسازی تصمیم‌ها و سه‌سویه‌سازی منابع داده نیز به‌عنوان راهبردهای کنترلی به کار گرفته شدند (کمالی، ۱۳۹۶).

گام هفتم) ارائه یافته‌ها: فراترکیب کیفی انجام‌شده به شناسایی مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی مورد نیاز برای توسعه مقیاس سنجش سواد مالی اسلامی متناسب با بافت نظام بانکی ایران منجر شد.

۲-۴. مدل‌سازی معادلات ساختاری با حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM)

در پی انجام فراترکیب، ابعاد شناسایی‌شده به مؤلفه‌های قابل‌اندازه‌گیری تبدیل و به‌قصد توسعه و اعتبارسنجی مقیاس سواد مالی اسلامی به کار گرفته شدند. براساس شاخص‌های تلفیق‌شده، پرسش‌نامه‌ای ساختاریافته طراحی و در اختیار ۲۵ نفر از خبرگان حوزه، شامل ناظران شرعی تمامی بانک‌های ایران قرار گرفت. از خبرگان خواسته شد میزان ارتباط، وضوح و اهمیت هر یک از گویه‌های پیشنهادی را ارزیابی کنند.

برای سنجش روایی محتوا و اطمینان از انطباق سنجه با بستر نهادی و الزامات شریعت، شاخص روایی محتوا (CVI) و پایایی محتوا (CVR) محاسبه شد. در مرحله بعد، برای بررسی روایی سازه و پایایی ابزار، از مدل‌سازی معادلات ساختاری با حداقل مربعات جزئی در نرم‌افزار SmartPLS 3 استفاده شد (Ringle et al., 2021).

روش معادلات ساختاری با حداقل مربعات جزئی به دلیل مناسب بودن برای حجم نمونه‌های کوچک، توزیع‌های غیرنرمال و برآورد هم‌زمان مدل‌های اندازه‌گیری و ساختاری انتخاب شد (Haenlein & Kaplan, 2004). مطابق با دستورالعمل هیر^۱ و دیگران (۲۰۱۹)، مراحل تحلیل شامل موارد زیر بود:

۱. توسعه مدل مفهومی و تعریف سازه‌های نهفته و متغیرهای مشاهده‌پذیر؛

۲. پیش‌پردازش داده‌ها، شامل بررسی داده‌های مفقود و نرمال‌سازی؛
 ۳. ارزیابی مدل اندازه‌گیری از نظر پایایی و روایی همگرا و واگرا؛
 ۴. ارزیابی مدل ساختاری از طریق تحلیل مسیر برای تعیین معناداری روابط و توان پیش‌بینی.
- براساس این فرایند تحلیلی، سازگاری درونی، روایی سازه و اعتبار تجربی مقیاس برای سنجش سواد مالی اسلامی در میان کارکنان نظام بانکی ایران تأیید شد.

۵. نتایج و یافته‌های پژوهش

۵-۱. گزینش مطالعات مرتبط

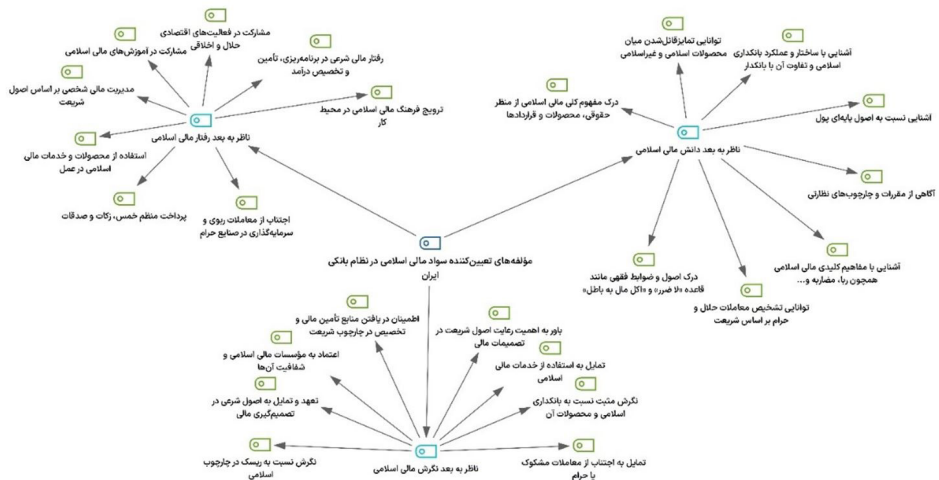
پس از جست‌وجوی نظام‌مند و حذف موارد تکراری، در مجموع ۳۳۹ مقاله از پایگاه‌های اسکوپوس و وب آو ساینس بازیابی شد. فرایند غربال‌گری در سه مرحله انجام شد:

- بررسی عناوین که به حذف ۱۷۵ مقاله نامرتب‌ب‌ب منجر شد؛
- ارزیابی چکیده‌ها که طی آن ۸۰ مقاله کنار گذاشته شد؛ و
- بررسی متن کامل آنها که طی آن مقالات فاقد ارتباط مستقیم با موضوع سواد مالی اسلامی حذف شد.

در نهایت، ۴۶ مقاله به‌عنوان منابع مرتبط برای تحلیل عمیق انتخاب شدند.

۵-۲. استخراج مؤلفه‌های کلیدی در طراحی سنجۀ سواد مالی اسلامی

تحلیل محتوای کیفی مقالات منتخب با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA 2020 انجام شد تا عوامل مؤثر بر سواد مالی اسلامی استخراج شود. همان‌طورکه در شکل ۱ منعکس شده، نتایج تحلیل سه بعد اصلی را نشان داد: دانش مالی اسلامی (IFK)، نگرش مالی اسلامی (IFA) و رفتار مالی اسلامی (IFB)، که هر کدام شامل هشت کد بوده و در مجموع ۲۴ شاخص را شکل می‌دهند.

شکل ۱. شبکه مؤقوله‌بندی ناظر به مؤلفه‌های تعیین‌کننده سواد مالی اسلامی در نظام بانکی ایران
(منبع: یافته‌های پژوهش)

۳-۵. طراحی سنجۀ سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران

۳-۵-۱. بومی‌سازی سنجه

در این مرحله، مؤلفه‌های استخراج‌شده با چهارچوب حقوقی و مقرراتی نظام بانکی ایران تطبیق داده شدند. این امر شامل بررسی و تلفیق ابلاغیه‌ها و دستورالعمل‌های شورای فقهی بانک مرکزی، چک‌لیست‌های کنترلی-نظارتی و قراردادهای یکنواخت صورت پذیرفت. الزامات استخراج‌شده از این اسناد باید در پرسش‌نامه طراحی شده منعکس شوند تا اطمینان حاصل شود که مقیاس از نظر مفهومی مناسب بوده و قادر است سطح سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران را به‌طور دقیق اندازه‌گیری کند. فهرست این اسناد مرجع در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. بخشنامه‌ها و اسناد داخلی مورد استفاده

ردیف	نام سند
۱	قرارداد یکنواخت اجاره به شرط تملیک بانک مرکزی
۲	قرارداد یکنواخت استصناع بانک مرکزی
۳	قرارداد یکنواخت جعاله بانک مرکزی
۴	قرارداد یکنواخت خرید دین بانک مرکزی
۵	قرارداد یکنواخت سلف بانک مرکزی
۶	قرارداد یکنواخت مباحه بانک مرکزی
۷	قرارداد یکنواخت مزاعه بانک مرکزی
۸	قرارداد یکنواخت مساقات بانک مرکزی
۹	بخشنامه «ضرورت تفهیم قراردادهای با ادبیات گفتاری صحیح به مشتریان»
۱۰	بخشنامه «راهنمای اجرایی نظارت و تطبیق شرعی در مؤسسات اعتباری»
۱۱	بخشنامه «ارزیابی چالش‌های فقهی سپرده‌های امتیازی در شبکه بانکی کشور»
۱۲	چک لیست‌های «نظارت فقهی بر اجرای عقود اسلامی» بانک مرکزی

به دلیل ارتباط نزدیک و قابلیت کاربرد عملی این بخشنامه‌ها در سنجش ابعاد مختلف سواد مالی اسلامی، می‌توان اهمیت آنها را به شرح زیر بیان کرد:

نخست، بخشنامه‌ای با عنوان «ضرورت تفهیم قراردادهای با ادبیات گفتاری صحیح به مشتریان» بر دانش و آگاهی مشتریان نسبت به قراردادهای منطبق با شریعت تأکید دارد و نشان می‌دهد که درک صحیح قراردادهای بانکی تنها شامل جنبه‌های فقهی نیست، بلکه جنبه‌های آموزشی و ارتباطی نیز اهمیت دارد. این موضوع مستقیماً در طراحی شاخص‌هایی برای سنجش سطح دانش مالی اسلامی کارکنان و توانایی آنها در انتقال مؤثر این مفاهیم به مشتریان نقش دارد.

دوم، بخشنامه‌ای با عنوان «راهنمای اجرایی نظارت و تطبیق شرعی در مؤسسات اعتباری» به طور مستقیم با بعد رفتار مالی اسلامی مرتبط است؛ زیرا بر نحوه رعایت و پایش اصول شریعت در عملیات واقعی بانک‌ها تمرکز دارد. این بخشنامه یک معیار معتبر برای توسعه گویه‌هایی فراهم می‌کند که پابندی عملی کارکنان به استانداردهای شریعت را می‌سنجند.

سوم، بخشنامه‌ای با عنوان «ارزیابی چالش‌های فقهی سپرده‌های امتیازی در شبکه بانکی کشور»

به نگرش کارکنان نسبت به ابزارها و نوآوری‌های مالی اسلامی مربوط می‌شود. این بخشنامه حوزه‌ای را هدف قرار می‌دهد که در سال‌های اخیر بیشترین پرسش‌ها و چالش‌های فقهی را ایجاد کرده است و بنابراین، نقش مهمی در ارزیابی حساسیت و نگاه تحلیلی کارکنان نسبت به مسائل نوظهور بانکی ایفا می‌کند.

۵-۳-۲. رویکرد توسعه سنجه

در طراحی سنجۀ سواد مالی اسلامی یادشده، از رویکرد ترکیبی استفاده شد که هر دو روش سنجش عینی و خودارزیابی را ادغام می‌کند. این رویکرد ترکیبی امکان ارزیابی چندبعدی و جامع سواد مالی اسلامی را فراهم می‌کند.

روش عینی به سنجش دانش واقعی، مهارت‌های تحلیلی و توانایی‌های تصمیم‌گیری در سناریوهای شبیه‌سازی شده یا واقعی می‌پردازد. گویه‌های این روش ممکن است موضوعاتی همچون محاسبه سود مرابحه، تفاوت‌های اجاره در مقابل اجاره به شرط تملیک، قوانین زکات، شناسایی صنایع حلال و حرام و آشنایی با ابزارهای مالی اسلامی مانند مضاربه، مشارکت و اوراق بهادار اسلامی را پوشش دهند (Lu & sardi & Mitchell, 2019). این رویکرد امکان اندازه‌گیری دقیق و مقایسه‌پذیری میان پاسخ‌دهندگان را فراهم می‌کند؛ اما نیازمند طراحی دقیق گویه‌های منطبق با شریعت است و به دلیل پیچیدگی ممکن است با چالش‌های مشارکت مواجه شود.

روش خودارزیابی برداشت پاسخ‌دهندگان از سطح سواد مالی اسلامی خود را با استفاده از گویه‌های مقیاس لیکرت می‌سنجد و عواملی همچون اعتماد به نفس، نگرش و آشنایی با مفاهیم مالی اسلامی را ثبت می‌کند (Alam et al., 2019). این روش آسان‌تر اجرا شده و برای سنجش آگاهی عمومی مناسب است؛ اما ممکن است تحت تأثیر سوگیری قرار گیرد و در ارزیابی دانش واقعی دقت کمتری داشته باشد. با ترکیب این دو رویکرد، سنجۀ نهایی طراحی شده، هم شایستگی عینی و هم ادراک ذهنی پاسخ‌دهندگان را می‌سنجد و ابزاری مستحکم برای ارزیابی سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ارائه می‌دهد.

۵-۳-۳. طراحی سنجه و توسعه گویه‌ها

براساس موضوعات استخراج شده از تحلیل محتوای کیفی، گویه‌های اولیه پرسش‌نامه تدوین شد. این گویه‌ها چندین مرحله بازبینی را پشت سر گذاشتند و با ادغام دیدگاه‌های خبرگان بانکداری اسلامی و تطبیق با اسناد بالادستی و مقرراتی - از جمله ابلاغیه‌ها و دستورالعمل‌های شورای فقهی بانک مرکزی و قراردادهای یکنواخت - در نهایت سنجه نهایی طراحی شد تا واقعیت‌های عملی شبکه بانکی ایران را به‌صورت دقیق منعکس کند.

۵-۳-۴. روایی و پایایی محتوایی

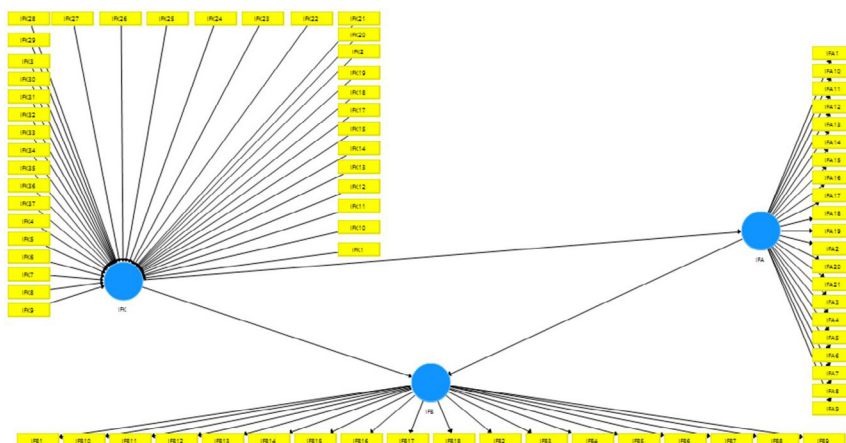
پرسش‌نامه طراحی شده اولیه که شامل ۱۰۰ گویه بود، توسط ۲۵ خبره مالی اسلامی و بانکداری اسلامی، از جمله ناظران شرعی و متخصصان دانشگاهی ارزیابی شد. برای سنجش روایی محتوا، از نسبت پایایی محتوا و شاخص روایی محتوا استفاده شد (Lawshe, 1975; Polit & Beck, 2006). گویه‌هایی که پایین‌تر از مقادیر آستانه قرار داشتند ($CVR < 0.37$; $CVI < 0.78$) اصلاح یا حذف شدند و پس از این پالایش، گویه‌های سنجه به ۷۶ گویه رسید.

۵-۳-۵. روایی سازه و ارزیابی با مدل معادلات ساختاری با حداقل مربعات جزئی

پس از تأیید روایی محتوا از طریق نظرخواهی از خبرگان، روایی سازه سنجه سواد مالی اسلامی با استفاده از داده‌های ۱۰۰ نفر از کارکنان نظام بانکی ایران ارزیابی شد. سازوکار انتخاب اعضای این نمونه نیز به این ترتیب بود که سنجه پس از اعتبارسنجی نهایی در اختیار ناظرین شرعی بانک‌ها قرار گرفت و آنها نیز پرسش‌نامه را میان کارکنان همان بانک (اعم از رئیس شعبه، معاون شعبه، کارشناس کمک اعتبارات و مسئول دایره ارتباطات) توزیع کردند. حجم نمونه فراتر از حداقل توصیه شده توسط «قاعده ده‌برابر» برای PLS-SEM بود، که اعلام می‌کند حجم نمونه باید حداقل ۱۰ برابر بیشتر از تعداد شاخص‌های مرتبط با هر سازه را دربرگیرد (Hair et al., 2019; Chin, 1998) و با شواهد موجود مبنی بر کفایت نمونه‌های ۵۰ تا ۱۰۰ نفری برای توسعه ابزارهای اندازه‌گیری جدید نیز همخوانی دارد (Reinartz et al, 2009).

داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SmartPLS تحلیل شدند. مدل اولیه شامل سه متغیر پنهان بود شامل دانش

مالی اسلامی (IFK، ۳۷ شاخص)، نگرش مالی اسلامی (IFA، ۲۱ شاخص) و رفتار مالی اسلامی (IFB، ۱۸ شاخص). سازه IFK به صورت ترکیبی^۱ تعریف شد تا ابعاد متمایز دانش را منعکس کند؛ در حالی که IFA و IFB به صورت انعکاسی^۲ با شاخص های همبسته مدل سازی شدند. مدل ساختاری اولیه فرض می کند که دانش مالی اسلامی به طور مستقیم بر نگرش مالی اسلامی و رفتار مالی اسلامی اثر می گذارد و همچنین، نگرش مالی اسلامی به طور مستقیم بر رفتار مالی اسلامی تأثیر دارد، که امکان اثرات مستقیم و غیر مستقیم دانش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی را فراهم می کند. این مدل اولیه در شکل ۲ منعکس شده است.

شکل ۲. مدل اولیه اندازه گیری سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران (منبع: یافته های پژوهش)

پس از اجرای مدل اولیه در نرم افزار SmartPLS که در شکل ۲ منعکس شده است، روایی سازه ارزیابی شد. بارهای عاملی که در جدول ۷ مشخص شده اند با استفاده از آستانه های ۰/۲ برای متغیرهای ترکیبی و ۰/۵ برای متغیرهای انعکاسی تأیید شدند (Kline, 2018). گویه هایی که معیارهای یاد شده را برآورده نمی کردند، حذف شدند. به این ترتیب، گویه های ۷، ۹، ۱۱، ۱۳-۱۵، ۱۷، ۲۰، ۲۲، ۲۶-۲۹ از دانش مالی اسلامی، گویه های ۳، ۴، ۷، ۱۱ از نگرش مالی اسلامی و گویه های ۱ و ۳ از رفتار مالی اسلامی حذف شدند و سنجۀ نهایی با ۵۷ گویه نهایی شد.

1. Formative

2. Reflective

جدول ۷. نتایج مدل اندازه‌گیری: بارهای عاملی منتخب (منبع: یافته‌های پژوهش)

متغیر پنهان	متغیر آشکار	گویه مربوطه	بار عاملی
IFK	IFK 6	به‌صورت کلی با محصولات بانکداری اسلامی آشنا هستیم.	۰/۲۲۱
	IFK 8	در قرارداد مباحه بانکی، مشتری باید به وکالت از بانک کالا/خدمت موضوع قرارداد را از فروشنده خریداری کند و با احتساب سود مشخص در قرارداد به خود به‌صورت نقدی، نسبه دفعی یا اقساطی بفروشد.	۰/۳۰۳
	IFK 10	در قرارداد استصناع بانکی، مشتری به وکالت از بانک متعهد است ضمن نظارت بر مراحل ساخت دارایی موضوع قرارداد، پس از ساخت و تکمیل، نسبت به تحویل دارایی از سازنده اقدام نماید.	۰/۲۰۹
	IFK 12	در قرارداد اجاره به‌شرط تملیک بانکی، به محض انعقاد قرارداد، مالکیت دارایی و منافع آن به تسهیلات‌گیرنده (مستأجر) منتقل می‌شود.	۰/۴۶۸
IFA	IFA 1	تلاش می‌کنم از عقاید مذهبی‌ام در تمام ابعاد زندگی از جمله مسائل مالی و اقتصادی پیروی کنم.	۰/۶۲۱
	IFA 2	معتقدم بین بانکداری متعارف و بانکداری اسلامی تمایز وجود دارد و مهم‌ترین تمایز، حذف معاملات ربوی در بانکداری اسلامی است.	۰/۶۸۸
	IFA 6	معتقدم محصولات و خدمات بانکداری اسلامی قابلیت جایگزینی با محصولات و خدمات بانکداری متعارف را دارند.	۰/۶۸۲
	IFA 10	من معتقدم که جنبه‌های شرعی قرارداد را باید به نحو مناسب برای مشتری توضیح داد.	۰/۷۵۲
IFB	IFB 10	در تجربه‌های کاری خود سعی کرده‌ام از تبلیغ یا ترویج ابزارهای غیرشرعی خودداری کنم.	۰/۷۴۱
	IFB 9	در صورتی که کیفیت خدمات برابر باشد، مایل هستم به محصولات حلال بانکداری اسلامی روی آورم.	۰/۵۴۷
	IFB 15	تاکنون مواردی پیش‌آمده که در تصمیمات واقعی مالی و سرمایه‌گذاری خود به جنبه‌های شرعی آن توجه کرده‌ام.	۰/۷۹۰
	IFB 16	تلاش می‌کنم در تصمیمات مالی، اصول و قواعد شریعت را رعایت کنم.	۰/۸۵۰

۵-۳-۱ بررسی روایی و پایایی همگرا

جدول ۸، شاخص‌های پایایی درونی و روایی همگرا را نشان می‌دهد. هر دو متغیر پنهان ترکیبی (IFA و IFB) از آستانه آلفای کرونباخ ۰/۶ (Taber, 2018) و آستانه پایایی ترکیبی ۰/۷ (Chin, 1998) فراتر رفتند. هر سه متغیر

پنهان مقادیر rho-A بالاتر از ۰/۷ را نشان دادند (Dijkstra & Henseler, 2015)، درحالی که مقادیر میانگین واریانس استخراجی برای سازه‌های ترکیبی بیش از ۰/۵ بود که صحت روایی همگرا را تأیید می‌کند (Kline, 2018). به‌طورکلی، مدل و سنجه، معیارهای پذیرفته‌شده برای پایایی و روایی را برآورده می‌کنند.

جدول ۸. نتایج مدل اندازه‌گیری: روایی و پایایی همگرا (منبع: یافته‌های پژوهش)

متغیر پنهان	آلفای کرونباخ	rho-A	پایایی ترکیبی	میانگین واریانس استخراجی
نگرش مالی اسلامی	۰/۹۰۲	۰/۹۳۲	۰/۹۱۹	۰/۵۰۶
رفتار مالی اسلامی	۰/۹۲۳	۰/۹۴۴	۰/۹۳۴	۰/۵۶۲

۵-۳-۲. بررسی روایی واگرا

روایی واگرا با استفاده از معیار فورنل-لارکر (جدول ۹) و نسبت HTMT (جدول ۱۰) احصا می‌شود که در ادامه بررسی می‌شوند.

جدول ۹. نتایج معیار فورنل-لارکر در ارزیابی روایی واگرا (منبع: یافته‌های پژوهش)

	نگرش مالی اسلامی	رفتار مالی اسلامی	دانش مالی اسلامی
نگرش مالی اسلامی	۰/۶۲۱	-	-
رفتار مالی اسلامی	۰/۶۱۹	۰/۶۷۸	-
دانش مالی اسلامی	۰/۶۱۷	۰/۴۴۴	-

در جدول ۹ که معروف به جدول فورنل-لارکر است، قطر اصلی همان جذر میانگین واریانس‌های استخراجی است که باید بزرگتر از همبستگی بین متغیرها باشد (Fornell & Larcker, 1981) که یعنی باید بزرگتر از ارقام زیرینشان در هر ستون جدول باشد. باتوجه به تأمین این شروط، روایی واگرای مدل نیز احصا می‌شود.

جدول ۱۰. نتایج معیار HTMT در بررسی روایی واگرا (منبع: یافته‌های پژوهش)

	نگرش مالی اسلامی	رفتار مالی اسلامی
نگرش مالی اسلامی	-	-
رفتار مالی اسلامی	۰/۷۹۸	-

همان‌طورکه در جدول ۱۰ مشاهده می‌شود، میزان HTMT کمتر از حد سقف استاندارد ۰/۸۵ است و بنابراین، مورد تأیید است (هنسلر و همکاران، ۲۰۱۶).

۵-۳-۳. هم‌خطی چندگانه و قدرت تبیینی

برای ارزیابی هم‌خطی چندگانه و قدرت تبیینی مدل، ابتدا شاخص‌های مرتبط با هم‌خطی از طریق مقادیر عامل تورم واریانس (VIF) و سپس میزان توانایی مدل در تبیین سازه‌های درون‌زا از طریق مقادیر R^2 بررسی شدند. نتایج مربوط به این سنجش‌ها در جداول ۱۱ و ۱۲ ارائه شده و مبنای قضاوت درباره کفایت مدل در این دو حوزه قرار می‌گیرد.

جدول ۱۱. نتایج شاخص VIF در مدل ساختاری (منبع: یافته‌های پژوهش)

نگرش مالی اسلامی	رفتار مالی اسلامی	دانش مالی اسلامی
نگرش مالی اسلامی	۱/۰۰	-
رفتار مالی اسلامی	-	-
دانش مالی اسلامی	-	۱/۰۰

همان‌طورکه در جدول ۱۱ منعکس شده، میزان عامل تورم واریانس از سقف استاندارد ۵ کمتر بوده و ازاین‌رو، مورد تأیید است (O'brien, 2007).

جدول ۱۲. مقادیر R^2 سازه‌های درون‌زا در مدل ساختاری (منبع: یافته‌های پژوهش)

R Square	R Square Adjusted
نگرش مالی اسلامی	۰/۳۲۷
رفتار مالی اسلامی	۰/۶۱۹
	۰/۳۲۰

باتوجه به جدول ۱۲ و با نظر به اینکه کف استاندارد برای R^2 برابر با ۰/۱ است (Falk & Miller, 1992)، بنابراین، تمامی مقادیر یادشده تأیید می‌شود.

۵-۳-۶. بررسی سطح معناداری مدل

در انتها باید فرضیات مدل نیز به اثبات برسد. پژوهش حاضر فرض را بر این قرار داده بود که دانش مالی

اسلامی بر رفتار مالی اسلامی و نگرش مالی اسلامی اثر مستقیم داشته و نگرش مالی اسلامی نیز بر رفتار مالی اسلامی اثرگذاری مستقیم دارد. همچنین، در نتیجه این گزاره‌ها فرض متعاقب این است که دانش مالی اسلامی افزون‌بر تأثیر مستقیم بر رفتار مالی اسلامی، از خلال نگرش مالی اسلامی، بر رفتار اثر غیرمستقیم نیز دارد. در ادامه و با استفاده از مدل ساختاری صحت فرضیات مدل بررسی می‌شود.

جدول ۱۳. بررسی معناداری روابط مستقیم میان متغیرهای پنهان (منبع: یافته‌های پژوهش)

P Values	T Statistic (O/ STDEV)	Standard Deviation (STDEV)	Sample Mean (M)	Original Sample (O)	
۰/۰۰۰	۵/۱۹۶	۰/۱۲۷	۰/۴۶۱	۰/۶۶۲	IFA=>IFB
۰/۰۰۰	۹/۸۰۴	۰/۰۵۸	۰/۷۵۶	۰/۵۷۲	IFK=>IFA
۰/۱۴۷	۰/۴۶۱	۰/۱۳۱	۰/۴۲۸	۰/۱۹۱	IFK=>IFB

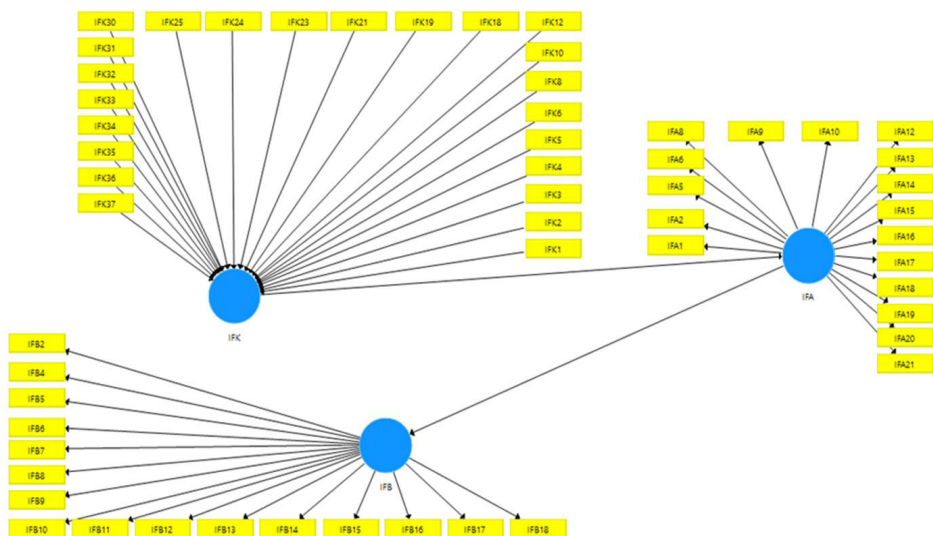
باتوجه به جدول ۱۳، اثرگذاری مستقیم دانش مالی اسلامی بر نگرش مالی اسلامی و نیز نگرش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی با P-Value کوچک‌تر از ۰/۰۰۱ بالای ۹۹/۹ درصد معنادار بوده و فرضیه مدل را تأیید می‌کند؛ اما فرضیه اثرگذاری مستقیم دانش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی، باتوجه به مقدار P-Value متناظر با آن (۰/۱۴۷) معنادار نبوده و بنابراین، این فرضیه رد می‌شود.

جدول ۱۴. بررسی معناداری روابط غیرمستقیم میان متغیرهای پنهان (منبع: یافته‌های پژوهش)

P Values	T Statistic (O/ STDEV)	Standard Deviation (STDEV)	Sample Mean (M)	Original Sample (O)	
۰/۰۰۰	۴/۰۸۴	۰/۰۹۳	۰/۳۴۶	۰/۳۷۹	IFK=>IFA=>IFB

یکی دیگر از فرضیات مدل پژوهش حاضر، اثرگذاری غیرمستقیم دانش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی به وساطت نگرش مالی اسلامی بود که باتوجه به جدول ۱۴، بالای ۹۹/۹ درصد معنادار بوده و تأیید می‌شود.

در نهایت و پس از طی فرایند یادشده و حذف گویه‌های مردود و نیز باتوجه به رد فرضیه اثرگذاری مستقیم دانش مالی اسلامی بر رفتار مالی اسلامی، مدل نهایی را می‌توان در قالب شکل ۳ ارائه داد.

شکل ۳. مدل نهایی سنجه سواد مالی کارکنان نظام بانکی ایران (منبع: یافته‌های پژوهش)

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

این پژوهش با هدف پاسخ‌گویی به خلأ روش‌شناختی و عملی موجود در سنجش سواد مالی اسلامی کارکنان نظام بانکی ایران، یک مقیاس بومی، معتبر و مبتنی بر شواهد تجربی را طراحی و اعتبارسنجی کرد. الگوی پژوهش با اتکا بر فراترکیب کیفی و تحلیل ۴۶ مطالعه معتبر بین‌المللی و نیز تلفیق آن با اسناد بالادستی بانک مرکزی، سه بُعد اصلی دانش، نگرش و رفتار مالی اسلامی را شناسایی و سپس در قالب ۵۷ گویه معتبر عملیاتی کرد. نتایج تحلیل PLS-SEM نشان داد که سنجه از پایایی و روایی لازم برخوردار است و ساختار مفهومی آن در چهارچوب کارکنان بانکی به‌طور تجربی تأیید می‌شود.

یافته‌های مدل ساختاری تأکید می‌کنند که دانش مالی اسلامی اثر معنادار و قوی بر نگرش کارکنان دارد؛ اما رفتار مالی اسلامی عمدتاً از نگرش شرعی آنان تأثیر می‌پذیرد. همچنین، اثر غیرمستقیم دانش بر رفتار از طریق نگرش تأیید شد و نشان داد که دانش صرف، بدون تقویت نگرش حرفه‌ای و ارزش‌محور، الزاماً به رفتار شرعی صحیح تبدیل نمی‌شود. این نتیجه اهمیت مداخلات آموزشی نگرش‌محور را برای تغییر رفتار عملی کارکنان برجسته می‌کند و شواهدی تجربی برای سیاست‌گذاری آموزشی فراهم می‌کند.

از منظر کاربردی، سنجۀ توسعه‌یافته می‌تواند به‌عنوان ابزاری استاندارد در نظام بانکی ایران مورد استفاده نهادهای مختلف قرار گیرد. نخست، بانک‌ها قادر خواهند بود با استفاده از نتایج این ابزار، برنامه‌های آموزشی هدفمندتر، فرآیندهای جذب و ارتقای مبتنی بر شایستگی و ارزیابی‌های دوره‌ای عملکرد شرعی کارکنان را طراحی کنند. دوم، نهادهای ناظر و هیئت‌های تطبیق شرعی می‌توانند از این سنجۀ برای پایش وضعیت سرمایه انسانی، ارزیابی میزان انطباق عملیاتی شعب با اصول شریعت و شناسایی حوزه‌های پرخطر از منظر ریسک شرعی بهره ببرند. سوم، این ابزار می‌تواند مبنایی برای تدوین سیاست‌های ملی مرتبط با توسعه توانمندی‌های بانکداری اسلامی و طراحی نقشه راه ارتقای صلاحیت حرفه‌ای کارکنان باشد. در ادامه بر اساس نتایج پژوهش حاضر پیشنهادهای سیاستی زیر ارائه می‌شود:

۱. تدوین چهارچوب ملی شایستگی‌های بانکداری اسلامی: تدوین یک چهارچوب استاندارد از شایستگی‌های دانشی، نگرشی و رفتاری توسط بانک مرکزی برای یکسان‌سازی صلاحیت‌های حرفه‌ای کارکنان.

۲. سنجش دوره‌ای سواد مالی اسلامی کارکنان: به‌کارگیری سنجۀ پژوهش در ارزیابی‌های ادواری بانک‌ها برای پایش مستمر وضعیت انطباق شرعی.

۳. طراحی آموزش‌های نگرش‌محور و نقش‌محور: بازطراحی برنامه‌های آموزشی به‌گونه‌ای که توجه بیشتری به نگرش، مسائل واقعی کار و نیازهای شغلی هر رده داشته باشد.

۴. تقویت نظام نظارت و انگیزش شرعی: گنجاندن شاخص‌های رفتار شرعی در ارزیابی عملکرد و پاداش، و ثبت مغایرت‌های شرعی به‌عنوان ریسک عملیاتی.

۵. استانداردسازی تفهیم شرعی قراردادها به مشتریان: تدوین استاندارد واحد برای توضیح ماهیت شرعی عقود و الزام کارکنان به رعایت آن.

۶. یکپارچه‌سازی کنترل‌های شرعی با فرآیندهای کاری: ادغام الزامات تطبیق شرعی در فرآیندهای عملیاتی و استفاده از چک‌لیست‌های دیجیتال در سیستم‌های بانکداری.

۷. به‌کارگیری سنجۀ جذب و انتصاب: استفاده از نتایج سنجۀ پژوهش در فرایندهای استخدام، ارزیابی و ارتقای شغلی کارکنان.

۸. ایجاد شاخص کلان انطباق شرعی سرمایه انسانی: تدوین شاخص ملی توسط بانک مرکزی برای پایش وضعیت و مقایسه بانک‌ها از منظر انطباق شرعی کارکنان.

پژوهش حاضر محدودیت‌هایی نیز دارد. جامعه آماری به کارکنان شبکه بانکی ایران محدود بود و از این رو، نتایج به محیط‌های غیربانکی یا بافت‌های فرهنگی دیگر قابل تعمیم نیست. افزون بر آن، بخشی از داده‌ها مبتنی بر خوداظهاری است که امکان سوگیری را افزایش می‌دهد. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی با گسترش دامنه مطالعه به نهادهای مالی دیگر، استفاده از آزمون‌های دانشی عینی‌تر و بهره‌گیری از داده‌های رفتاری واقعی، اعتبار و جامعیت سنجه را تقویت کنند.

برآیند نتایج نشان می‌دهد که پژوهش حاضر با ارائه یک ابزار استاندارد، بومی و معتبر، گامی اساسی در جهت نظام‌مند کردن سنجش سواد مالی اسلامی در سطح کارکنان بانکی برداشته و می‌تواند مبنایی برای اصلاحات آموزشی، تصمیم‌گیری منابع انسانی و کاهش ریسک شرعی در شبکه بانکی باشد. بنابراین، انتظار می‌رود نتایج این پژوهش در کنار توسعه سیاست‌های آموزشی، به افزایش شفافیت، کارآمدی و یکپارچگی عملیات بانکداری اسلامی در ایران کمک کرده و زمینه‌ساز تقویت اعتماد عمومی نسبت به نظام بانکی شود.

منابع

- آزادی احمدآبادی، محمد (۱۴۰۰). طراحی مدل ارائه خدمت در صنعت مراقبت سلامت ایران مبتنی بر تفکر طراحی. پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده. دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- باغ میرانی مصطفی، اسماعیلی گیوی محمدرضا، حسن زاده محمد، نوروزی علیرضا (۱۳۹۶). توسعه مدل مفهومی مسئله یابی پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای جهت دار. تعامل انسان و اطلاعات، ۴ (۳)، ۱۰۹-۱۳۰.
- کمالی، یحیی (۱۳۹۶). روش شناسی فراترکیب و کاربرد آن در سیاستگذاری عمومی. سیاست، ۴۳، ۷۲۱-۷۳۶.

References

- Ab Rahman, S., Tajudin, A., & Tajuddin, A. F. A. (2018). The significant role of Islamic financial literacy among college students in Malaysia. *International Journal of Managerial Studies and Research*, 6(11), 2349-0349. <https://doi.org/10.20431/2349-0349.0611005>
- Adawiah, R., Suarni, A., & Wahyuni, S. (2024). The influence of Islamic financial literacy and product knowledge on the decision to use Islamic banking products on students of Muhammadiyah Colleges in South Sulawesi, Indonesia. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 8(6), 960-971. <https://doi.org/10.47772/ijirss.2024.806073>
- Ahmad, G., Widyastuti, U., Susanti, S., & Mukhibad, H. (2020). Determinants of the Islamic financial literacy. *Accounting*, 6(6), 961-966. <https://doi.org/10.5267/j.ac.2020.7.024>
- Alam, N., Gupta, L., & Shanmugam, B. (2019). *Islamic Finance: A Practical Perspective*. Palgrave Macmillan.
- Albaiy, M., & Rahman, M. (2019). The intention to use Islamic banking: Evidence from Malaysia. *International Journal of Emerging Markets*, 14(5), 888-906. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-05-2018-0218>
- Alsayigh, N. A. J., & Al-Hayali, Z. M. A. (2022). Islamic financial literacy, concepts, and indicators. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 22(21), 6-19. <https://doi.org/10.9734/AJEBA/2022/v22i2130683>

- Antara, P. M., Musa, R., & Hassan, F. (2016). Bridging Islamic financial literacy and halal literacy: The way forward in halal ecosystem. *Procedia Economics and Finance*, 37, 196-202. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)30113-7](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(16)30113-7)
- Antara, P. M., Musa, R., & Hassan, F. (2017). Conceptualisation and operationalisation of Islamic financial literacy scale. *Pertanika Journals*, 25, 251-260.
- Aprea, C., Wuttke, E., Breuer, K., Koh, N. K., Davies, P., Greimel-Fuhrmann, B., & Lopus, J. S. (Eds.). (2016). *International Handbook of Financial Literacy*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-0360-8>
- Atkinson, A., & Messy, F. A. (2012). *Measuring financial literacy: Results of the OECD/ International Network on Financial Education (INFE) pilot study*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>
- Atkinson, A., McKay, S., Collard, S., & Kempson, E. (2007). Levels of financial capability in the UK. *Public Money and Management*, 27(1), 29-36.
- Āzādī Aḥmadābādī, Muḥammad (2021). *Designing a Service Delivery Model in Iran's Healthcare Industry Based on Design Thinking*. Unpublished Master's Thesis, Imam Sadiq University. [In Persian]
- Bāgh Mīrānī, Muṣṭafā; Ismā'īlī Gīvī, Muḥammad Riḍā; Ḥasan'zādeh, Muḥammad; Nūrūzī, 'Alī Riḍā (2017). "Developing a Conceptual Model of Research Problem-Finding Using Directed Content Analysis." *Ta'āmul-i Insān va Itṭilā'āt*, 4(3), 109-130. [In Persian]
- Chin, W. W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. In *Modern Methods for Business Research* (pp. 295-336). Psychology Press.
- Collins, J. M., & O'Rourke, C. M. (2010). Financial education and counseling—Still holding promise. *Journal of Consumer Affairs*, 44(3), 483-498. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01179.x>
- Dijkstra, T. K., & Henseler, J. (2015). Consistent partial least squares path modeling. *MIS Quarterly*, 39(2), 297-316.
- Dinc, Y., Cetin, M., & Jahangir, R. (2023). Revisiting the concept of Islamic financial literacy in a boundaryless context: Cross-country comparison of Islamic financial literacy. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 14(8), 1364-1382. <https://doi.org/10.1108/JIABR-02-2022-0043>

- Dinc, Y., Cetin, M., Bulut, M., & Jahangir, R. (2021). Islamic Financial Literacy Scale: An amendment in the sphere of contemporary financial literacy. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 13(3), 420-435. <https://doi.org/10.1108/IJIF-07-2020-0156>
- Durak, İ., Öncü, M. A., & Kartal, O. (2020). Measuring Islamic financial literacy and discovering its relations with entrepreneurship among university students in Turkey. *Bilimname*, 2020(42), 215-242. <https://doi.org/10.28949/bilimname.819736>
- Er, B., & Mutlu, M. (2017). Financial inclusion and Islamic finance: A survey of Islamic financial literacy index. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3(2). <https://doi.org/10.25272/j.2149-8407.2017.3.2.0>
- Falk, R. F., & Miller, N. B. (1992). *A Primer for Soft Modeling*. University of Akron Press.
- FINRA. (2003). *NASD investor literacy research: Executive summary*.
- Firdausi, M. R. A., & Kasri, R. A. (2022). Islamic financial literacy amongst Muslim students in Indonesia: A multidimensional approach. *Al-Muzara'Ah*, 2022, 77-94. <https://doi.org/10.29244/jam.specialissue2022.77-94>
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Goyal, K., & Kumar, S. (2021). Financial literacy: A systematic review and bibliometric analysis. *International Journal of Consumer Studies*, 45(1), 80-105. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12605>
- Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24. <https://doi.org/10.1108/eb-11-2018-0203>
- Henseler, J., Hubona, G., & Ray, P. A. (2016). Using PLS path modeling in new technology research: Updated guidelines. *Industrial Management & Data Systems*, 116(1), 2-20.
- Hidajat, T., & Hamdani, M. (2017). Measuring Islamic financial literacy. *Advanced Science Letters*, 23(8), 7173-7176. <https://doi.org/10.1166/asl.2017.9321>
- Hung, A., Parker, A. M., & Yoong, J. (2009). *Defining and measuring financial literacy*. RAND Labor and Population.

- Huston, S. J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296-316. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01170.x>
- Ib Rashid, M. H. (2020). Islamic banking and bank performance in Malaysia: An empirical analysis. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 6(3), 487-502. <https://doi.org/10.21098/jimf.v6i3.1197>
- Ilyana, S., Purna, F. P., & Friantoro, D. (2021). Islamic financial literacy and its effects on intention to use Islamic bank. *Ihtifaz: Journal of Islamic Economics, Finance, and Banking*, 4(2), 97-110. <https://doi.org/10.12928/ijiefb.v4i2.2622>
- Junipa, J., & Sugiarti, D. (2024). Sharia financial literacy of Muslim employees and their interest in Sharia banking: Case study of Solok Regency Firefighters. *Proceeding of The International Seminar on Business, Economics, Social Science and Technology (ISBEST)*, 4(1). <https://doi.org/10.33830/isbest.v4i1.4833>
- Kamālī, Yaḥyā (2017). "The Methodology of Meta-Synthesis and Implications for Public Policy." *Faṣḥnāmah-i Siyāsāt*, 47(3), 721-736. [In Persian]
- Kevser, M., & Doğan, M. (2021). Islamic financial literacy and its determinants: A field study on Turkey. *Journal Transition Studies Review*, 28(1), 91-120. <https://doi.org/10.14665/1614-4007-28-1-008>
- Khairunnisa, H. L. (2020). Islamic financial literacy: Developing instruments. *Ekonomi Islam Indonesia*, 2(1).
- Kleinheksel, A. J., Rockich-Winston, N., Tawfik, H., & Wyatt, T. R. (2020). Demystifying content analysis. *The American Journal of Pharmaceutical Education*, 84(1), 7113. <https://doi.org/10.5688/AJPE7113>
- Kline, R. B. (2023). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. Guilford Publications.
- KMT, L., & Nikzad, M. (2025). The impact of artificial intelligence (AI) implementation on Islamic financial literacy and global economic changes in the banking world. *Journal of Islamic Economics and Business Ethics*, 2(1), 23-43. <https://doi.org/10.24235/jiesbi.v2i1.253>
- Korhonen, A., Hakulinen-Viitanen, T., Jylhä, V., & Holopainen, A. (2013). Meta-synthesis and evidence-based health care—A method for systematic review. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 27(4), 1027-1034. <https://doi.org/10.1111/scs.12003>

- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28(4). <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). *Financial literacy and retirement planning: New evidence from the Rand American Life Panel*. Michigan Retirement Research Center Research Paper No. WP, 157. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1095869>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011). *Financial literacy and planning: Implications for retirement wellbeing* (No. w17078). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w17078>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2023). The importance of financial literacy: Opening a new field. *Journal of Economic Perspectives*, 37(4), 137-154. <https://doi.org/10.1257/jep.37.4.137>
- Lyons, A. C. (2003). *Financial literacy education: What do students need to know to plan for the future*. US House of Representatives.
- Mandell, L. (2007). Financial literacy of high school students. In J. J. Xiao (Ed.), *Handbook of Consumer Finance Research* (pp. 163-183). Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-0-387-75734-6_10
- McGregor, S. L., & Alghamdi Hamdan, A. K. (2024). Measuring Islamic financial literacy. *Financial Planning Research Journal*, 10(1), 1-19.
- Md Sapir @ Shafik, A. S., & Wan Ahmad, W. M. (2020). Financial literacy among Malaysian Muslim undergraduates. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(8), 1515-1529. <https://doi.org/10.1108/JIABR-10-2017-0149>
- Moore, D. (2003). *Survey of financial literacy in Washington State: Knowledge, behavior, attitudes, and experiences*. Technical Report No. 03-39, Washington State University.
- Muslichah, I., & Sanusi, A. (2020). The effect of Islamic financial literacy and religiosity on the intention to use Islamic banking products. *Asian Journal of Islamic Management*, 2(1), 1-13.
- Nawi, F. A. M., Ab Aziz, M. R., & Shahwan, S. (2022). Conceptualizing and operationalizing Islamic financial literacy: A multidimensional framework. *Advanced International Journal of Banking, Accounting and Finance (AIJBAF)*, 4(11). 10.35631/AIJBAF.411002

- Nawi, F. A. M., Daud, W. M. N. W., Ghazali, P. L., Yazid, A. S., & Shamsuddin, Z. (2018). Islamic financial literacy: A conceptualization and proposed measurement. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(12), 629-641. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBS/v8-i12/5061>
- O'brien, R. M. (2007). A caution regarding rules of thumb for variance inflation factors. *Quality & Quantity*, 41(5), 673-690. <https://doi.org/10.1007/s11135-006-9018-6>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *G20/OECD INFE report on adult financial literacy in G20 countries*.
- Osman, Z., Sapiei, N. S., & Abdullah, M. F. (2024). Islamic financial literacy, financial skills and self-efficacy towards financial management behaviour among Millennials in Malaysia. *Journal of Islamic Marketing*. <https://doi.org/10.1108/JIMA-09-2021-0283>
- Ouachani, S., Belhassine, O., & Kammoun, A. (2021). Measuring financial literacy: A literature review. *Managerial Finance*, 47(2), 266-281. <https://doi.org/10.1108/MF-04-2019-0175>
- Parhan, M., Rakhmat, A., Ashshidqi, M., Dewi, L., Edelweis, S., & Prayoga, F. (2022). Islamic financial planning: Konsep literasi keuangan syariah sebagai alternatif perencanaan financial bagi mahasiswa. *Ekonomi Islam*. <https://doi.org/10.22236/jei.v13i1.8417>
- Qublan, A. I. M. A., & Yildiz, M. (2022). Determining the level of Islamic finance literacy: A research on FEAS and FIS students. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 500-515. <https://doi.org/10.29106/fesa.1148161>
- Rachman, A., Kartaatmadiya, N. P., Rasyra, Z. A., & Husniyyah, S. (2022). Strategies for improving the Sharia financial literacy index in the millennial generation in Indonesia. *I-Finance: A Research Journal on Islamic Finance*, 8(2), 152-169.
- Ramadhani, H. (2019). Islamic behavior finance: Literature review. *AFEBI Islamic Finance and Economic Review*, 4(02), 132-139. <https://doi.org/10.47312/aifer.v4i02.460>
- Reinartz, W., Haenlein, M., & Henseler, J. (2009). An empirical comparison of the efficacy of covariance-based and variance-based SEM. *International Journal of Research in Marketing*, 26(4), 332-344. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2009.08.001>
- Rieger, M. O. (2020). How to measure financial literacy? *Journal of Risk and Financial Management*, 13(12), 324. <https://doi.org/10.3390/jrfm13120324>

- Risman, A. (2024). The behavioral Islamic finance: Conceptual framework and literature review. *Indonesian Interdisciplinary Journal of Sharia Economics (IIJSE)*, 7(2), 3216-3230.
- Roemanasari, R. M., Suwitho, S., & Arifin, Z. (2022). Islamic financial literacy and financial behavior on investment intentions. *Journal of Islamic Economics and Tax*, 2(3), 132-140.
- Sandelowski, M., Voils, C. I., & Barroso, J. (2006). Defining and designing mixed research synthesis studies. *Research in the Schools*, 13(1), 29.
- Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Hair, J. F. (2021). Partial least squares structural equation modeling. In *Handbook of Market Research* (pp. 587-632). Springer.
- Setiawati, R., Nidar, S. R., Anwar, M., & Masyita, D. (2018). Islamic financial literacy: Construct process and validity. *Academy of Strategic Management Journal*, 17(4), 1-12.
- Taber, K. S. (2018). The use of Cronbach's alpha when developing and reporting research instruments in science education. *Research in Science Education*, 48(6), 1273-1296. <https://doi.org/10.1007/s11165-016-9602-2>
- Triyawan, A., & Salsabila, F. (2021). The effect of psychosocial factors on Islamic financial literacy: Structural equation modelling-partial least square (SEM-PLS) approach. *Journal of Islamic Economics and Philanthropy (JIEP)*, 4(2).
- Walsh, D., & Downe, S. (2005). Meta-synthesis method for qualitative research: A literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 50(2), 204-211. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03380.x>
- Zait, A., & Berteau, P. E. (2015). Financial literacy: Conceptual definition and proposed approach for a measurement instrument. *The Journal of Accounting and Management*, 4(3).
- Zaman, Z., Mehmood, B., Aftab, R., Siddique, M. S., & Ameen, Y. (2017). Role of Islamic financial literacy in the adoption of Islamic banking services: An empirical evidence from Lahore, Pakistan. *Journal of Islamic Business and Management*, 7(2).